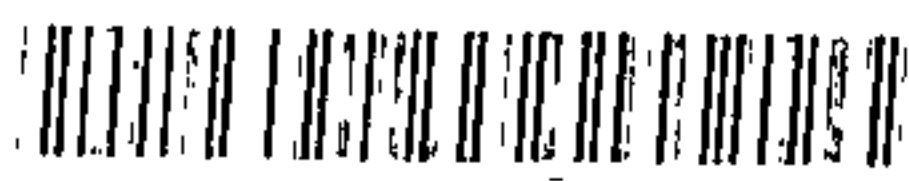

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय

सं. क्र.

निर्वाह
६१२

REFBK-0001753

Digitized by eGangotri

३७७

जाल्मीकि-रामायण-परीक्षण.

(काव्यविषयक व कथाविषयक)

चिंतामण विनायक त्रैलोक्य, एम्. ए. एल्ल एल्ल. वी. □

यांच्या

रिडल ऑफ़ थि रामायण ' या इंग्रजी ग्रंथाचें भाषांतर.

भाषान्तरकार:— □

शिवराम गोविंद भावे.

१५५३

मुद्रक आणि प्रकाशक:—

शंकर नरहर जोशी, चित्रशाळा प्रेस, १२, वि. व. दाशिव पेठ, पुणे शहर.

REFBK-0001753

REFBK-0001753

[सर्व हक्क स्वाधीन.]

[१२०]

प्रस्तावना.

Mahabharata a Criticism या नांवाच्या आपल्या इंग्रजी पुस्तकांत रा.रा. चिंतामणराव वैद्यांनी प्रस्तावनेच्या आरंभी म्हटलें आहे—

“ महाभारत, रामायण आणि समानविषयक आणखी कांहीं पुस्तके यांचा चिकित्सक दृष्टीने अभ्यास केल्यामुळे या दोन काव्याविषयी मला कित्येक नवीन कल्पना सुचल्या असून त्या लोकांसमोर तीन दृष्ट्यांनी मांडण्याचा माझा विचार आहे. प्रस्तुत पुस्तकांत माझे महाभारताविषयीचे ऐतिहासिक दृष्टीचे व वाङ्मय दृष्टीचे विचार मी वाचकांपुढे मांडिले आहेत; हे माझे विचार वाचकांस आवडतात असें दिसून आल्यास याच दृष्टीचे माझे रामायणाविषयीचे विचार पुढे आणण्यास मला उत्तेजन मिळेल; तिसऱ्या पुस्तकांत या दोन जगन्मान्य महाकाव्यांवरून दिसून येणाऱ्या हिंदुस्थानच्या इ. स. पूर्वी ३००० पासून इ. स. पूर्वी ३०० पर्यंतच्या सामाजिक, धार्मिक व बौद्धिक परिस्थितींचें निरीक्षण करण्याचा माझा विचार आहे. ”

वरील लिहिण्यास अनुसरून रा.रा. वैद्यांनी आपले दुसरे दोन हत्ते इंग्रजी वाचकांसमोर ‘ रिडल ऑफ दि रामायण ’ व ‘ एपिक् इंडिया ’ या पुस्तकांच्या रूपानें मांडिले आहेत. प्रस्तुत पुस्तक या तिहींपैकी मधल्याचें म्हणजे रिडल ऑफ दि रामायण याचें भाषांतर होय. (राहिलेल्या दोन पुस्तकांपैकी, पाहिलें संबंध व दुसरें बहुतेक, रा. वैद्यांच्याच लेखणीतून उतरलेल्या “महाभारताचा उपसंहार” या पुस्तकावरून मराठी वाचकांस वाचावयास मिळतेंच आहे.)

मूळ पुस्तकांत चिंतामणरावजींनीं रामायणासंबंधींचे आपले ऐतिहासिक दृष्टीचे व वाङ्मय दृष्टीचे विचार दिले असून रामायण या शब्दानें मी वाल्मीकिरामायण समजतां असा त्यांनीं खुलासा केला आहे. रामायणाचा काव्यदृष्ट्या व ऐतिहासिक दृष्ट्या विचार केला असतां, ज्यांचें स्पष्टीकरण मनाला पटेल असें करणें जवळ जवळ अशक्य आहे, व याचमुळें जे कल्पित वाटतात असे अद्भुत प्रसंग व गोष्टी रामायणांत फार आढळत असल्यामुळें त्यांनीं या पुस्तकाला रिडल्लू ऑफ दि रामायण (रामायणाचे गूढ प्रश्न) हें नांव दिलें असून या गूढ प्रश्नांचीं त्यांनीं जीं स्पष्टीकरणें दिलीं आहेत तीं सर्वच बाबतींत खात्री पटविणारी न वाटली तरी मनोरंजक खास वाटतील असा त्यांनीं आपला भरंवसा व्यक्त केला आहे.

प्रस्तुत पुस्तक वर वर्णन केलेल्या पुस्तकाचें भाषांतर होय हें प्रथमतः सांगितलेंच आहे. एक दोन ठिकाणांखेरीज मूळ ग्रंथ मराठीत जसाच्या तसा उतरविण्याचा प्रयत्न केला आहे. रामायणकाव्याला व रामकथेला साधे सरळ रूप दिलें असतांही त्यांतील उदात्तपणा कमी न होतां उलट सरळपणानें तो कसा वाढतो हें निव्वळ मराठी वाचकांच्या ध्यानांत यावें; रामायणासारखें प्राचीन, सन्मान्य, स्वभावमधुर, रसपूर्ण व उदात्त काव्य वाचण्याची प्रवृत्ति (ही प्रवृत्ति नष्ट झाल्यामुळेंच रामकथेसंबंधीं खुद्द रामायणांत नसणाऱ्या कित्येक असंभाव्य गोष्टी आमच्या दंतकथांत उत्पन्न झाल्या आहेत.) नष्ट झाली आहे ती पुन्हा प्रसृत व्हावी आणि आपल्याच मधील एका विद्वानाचे बहुमान्य विचार केवळ इंग्रजीतच न राहतां मराठी वाचकांसही त्यांचा आस्वाद घेतां यावा या तीन हेतूंनीं हें भाषांतर केलें आहे; व हे हेतु थोड्याफार प्रमाणानें साध्य झाल्यास भाषांतरकर्त्यांच्या श्रमाचें चीज झालेसं होणार आहे.

सोळाव्या शतकाच्या आरंभी ' हर्नाडीस् कोर्टस् ' नांवाच्या धाडसी

स्पॅनिश वीरानें थोड्याशा स्पॅनिश लोकांसह अमेरिकेंत जाऊन मेक्सिको देश पादाक्रांत केला. कोर्टेसूच्या या विजयशाली स्वारीच्या इतिहासांत व रामाच्या लंकेवरील विजयशाली स्वारीच्या इतिहासांत बरेंच साम्य असल्यामुळें, रामायणांतील कांहीं गोष्टी कल्पित वाटतात त्या तशा नाहींत हें सिद्ध करण्याकरितां; व रामायण संबंधच कवीच्या कल्पनेचा खेळ आहे, त्यांत तथ्य मुळीच नाहीं, अशा व या प्रकारच्या कांहीं उपपत्त्या कांहीं विद्वानांकडून पुढें मांडण्यांत येतात त्या, रामायणांत वर्णिलेल्या प्रसंगांप्रमाणें अद्भुत प्रसंग नुक्तेच कोर्टेसूच्या स्वारींत घडलेले असल्यामुळें खऱ्या नाहींत, हें सिद्ध करण्याकरितां, आणि दुसऱ्या कित्येक गोष्टींचें स्पष्टीकरण करण्याकरितां मेक्सिकोच्या सदर इतिहासांतील पुष्कळ प्रसंगांचे निर्देश प्रस्तुत पुस्तकाच्या कथाविषयक विवेचनांत अनेक वेळां आले आहेत. इंग्रजी वाचकांना सदर इतिहासाची थोडीबहुत माहिती असतेच; यास्तव मूळ पुस्तकांत सदर इतिहास परिशिष्टरूपानें देण्याची जरूर भासली नाहीं; परंतु हें भाषांतर निवळ मराठी वाचकांकरितां असल्यामुळें व त्यांना ज्यावरून या इतिहासाची माहिती मिळेल असें पुस्तक भाषांतरकर्त्याच्या पाहण्यांत नसल्याकारणानें सदर पुस्तकांत मूळ पुस्तकांत नसलेले असें एक “ स्पॅनिश लोकांनीं मेक्सिको काबीज केल्याचा वृत्तांत ” या नांवाचें नवीन परिशिष्ट मुद्दाम तयार करून घातलें आहे. तें वाचकांनीं पुस्तक वाचण्याच्या अगोदर वाचल्यास पुस्तकांतील विवेचन समजण्यास सुलभ होईल.

त्याचप्रमाणें परिशिष्ट ‘ई’ मधील ‘ दशरथजातक ’ नांवाची बौद्ध रामकथा प्रथम वांचावी अशीहि सूचना आहे. कारण उत्तरार्धांत सदर कथेच्या कालनिर्णयावर कांहीं महत्त्वाच्या मुद्द्यांचें विवेचन अवलंबून असल्यामुळें तिचा कालनिर्णय करितांना तदंतर्गत कथाभागावर टीकात्मक विवरण करावें लागलें आहे. तेव्हां तें वाचण्यापूर्वी ‘ दशरथ-

जातक ' म्हणजे काय याविषयी नीट समजूत करून घेणे जरूर आहे. त्या योगें तें विवेचन समजण्यास जास्त मदत होईल.

शेवटीं चिंतामणरावजींच्या मदतीचा उल्लेख केल्यावांचून राहवत नाही. पुस्तक लिहिण्यास सुरवात केल्यापासून तों तें प्रकाशित होईपर्यंत, मूळ हस्तलिखित प्रत वाचण्याचें श्रम घेऊन, पुस्तकप्रकाशनाच्या बाबतीत प्रत्यक्ष साहाय्य करून व निरनिराळ्या बाबतीत प्रेमळ सल्ला देऊन, त्यांनीं मला अत्यंत ऋणी करून ठेविलें आहे. त्याचप्रमाणें माझ्या दोन अन्य प्रेमळ मित्रांनीं मला अनेक प्रकारें अमोलिक मदत केली त्याबद्दल त्यांचे मनःपूर्वक आभार मानून ही अल्प प्रस्तावना पुरी करितों.

भाषांतरकर्ता.

अभिप्राय

१

रा. रा. शिवराम गोविंद भावे यांनी केलेले ' रिडल आफ् दि रामायण ' या माझ्या पुस्तकाचे भाषांतर मीं समग्र वाचून पाहिले आहे व योग्य ठिकाणी दुरुस्तीच्या सूचनाही केल्या आहेत. हे भाषांतर चांगले वठले आहे व ते मनोरंजक व पाल्हाळरहित आहे. २० व्या शतकांत विवेचक बुद्धि सर्वत्र जागृत झाली असल्याने निवळ मराठी वाचकांसही रामायणासंबंधीच्या अनेक असंभाव्य गोष्टी ऐतिहासिक दृष्ट्या कशा असल्या हे जाणण्याची उत्सुकता असणे साहजिक आहे. तेव्हां माझ्या पुस्तकाचे मराठी भाषांतर मराठी वाचकांसमोर येणे योग्य आहे असे मला वाटते. रामायणकाव्याला आणि रामकथेला सरळ स्वरूप दिले असताही त्यांतील उदात्तपणा कमी न होतां उलट सरळपणाने तो कसा वाढतो हे या पुस्तकावरून वाचकांच्या लक्षांत येईल.

कल्याण ता. २१ जुलै १९१८

चिंतामण विनायक वैद्य.

२

रा. रा. शिवराम गोविंद भावे, मु. पेण यांस सा. न. वि. विशेष. तुम्ही पाठविलेला " स्पॅनिश लोकांनी मेक्सिको काबीज केल्याचा वृत्तांत " हा लेख वाचून तो जेथे नादुरुस्त वाटला तेथे दुरुस्त करून पाठवीत आहे. या दुरुस्त्या फार थोड्या आहेत; व एकंदर तुमची लेखनपद्धति फार नांवाजण्यासारखी आहे. पाल्हाळ न करतां मुद्याच्या गोष्टी मनोरंजक रीतीनें भारदस्त भाषेत तुम्ही लिहिल्या आहेत. हा लेख पुस्तकांत छापण्यास लायक आहे; तरी लौकर छपावा.

कल्याण ता. २२/४/१९१९

चिंतामण विनायक वैद्य.

अनुक्रमणिका.

काव्यविषयक

प्रकरण	१	लें.	ग्रंथकार वाल्मीकि.
,,	२	रें.	वाल्मीकीचें व हल्लींचें रामायण.
,,	३	रें.	हल्लीच्या रामायणाचा रचनाकाल.
,,	४	थें.	मूळ काव्याची पुनर्रचना होण्याचें कारण.
,,	५	वें.	महाभारताच्या नमुन्यावर झालेली भर.
,,	६	वें.	रामायण महाकाव्य कसे आहे ?

कथाविषयक

,,	१	लें.	रामकथेसंबंधी वेबरची चुकीची उपपत्ति.
,,	२	रें.	भारतीय पुराणांचें ऐतिहासिक दृष्ट्या विवरण.
,,	३	रें.	अयोध्येचा सूर्यवंश.
,,	४	थें.	हिंदुस्तानांतील नानाविध जातीचे मूळ रहिवासी व त्यांची अमानुष कोटींत गणना.
,,	५	वें.	राक्षस; त्यांचें उत्पत्तिस्थान व वसतिस्थान.
,,	६	वें.	राक्षसांची शरीररचना व नरमांसाशनप्रवृत्ति.
,,	७	वें.	त्यांची भारतीय आर्यांशीं झालेली रामापूर्वींची युद्धे.
,,	८	वें.	रामाचा जन्म; त्याचें बालपण, व त्याचा सीतेशीं विवाह.
,,	९	वें.	देव देतो आणि दैव नेतें.
,,	१०	वें.	भरताची भ्रातृनिष्ठा.

- ११ वें. सीताहरण.
 १२ वें. वानरसख्य.
 १३ वें. लंकेचा वेढा.
 १४ वें. दुःखद शेवट.

परिशिष्टं.

- (अ.) रामायणाचा विस्तार आणि त्याच्या बंगाल व मुंबई आवृत्त्या.
 (आ.) महाभारतातील रामोपाख्यान व हल्लीचे रामायण यांमधील फरक.
 (इ.) रामायणांतील कांहीं अत्युत्कृष्ट वचने.
 (ई.) दशरथजातक.
 (उ.) राक्षसांचीं नावे.
 (ऊ.) सीतेचे लग्न बाळपणीं झाले काय ?
 (ऋ.) राम अगोदर कीं कृष्ण अगोदर.
 (ल.) स्पॅनिश लोकांनीं मेक्सिको काबीज केल्याचा वृत्तांत.

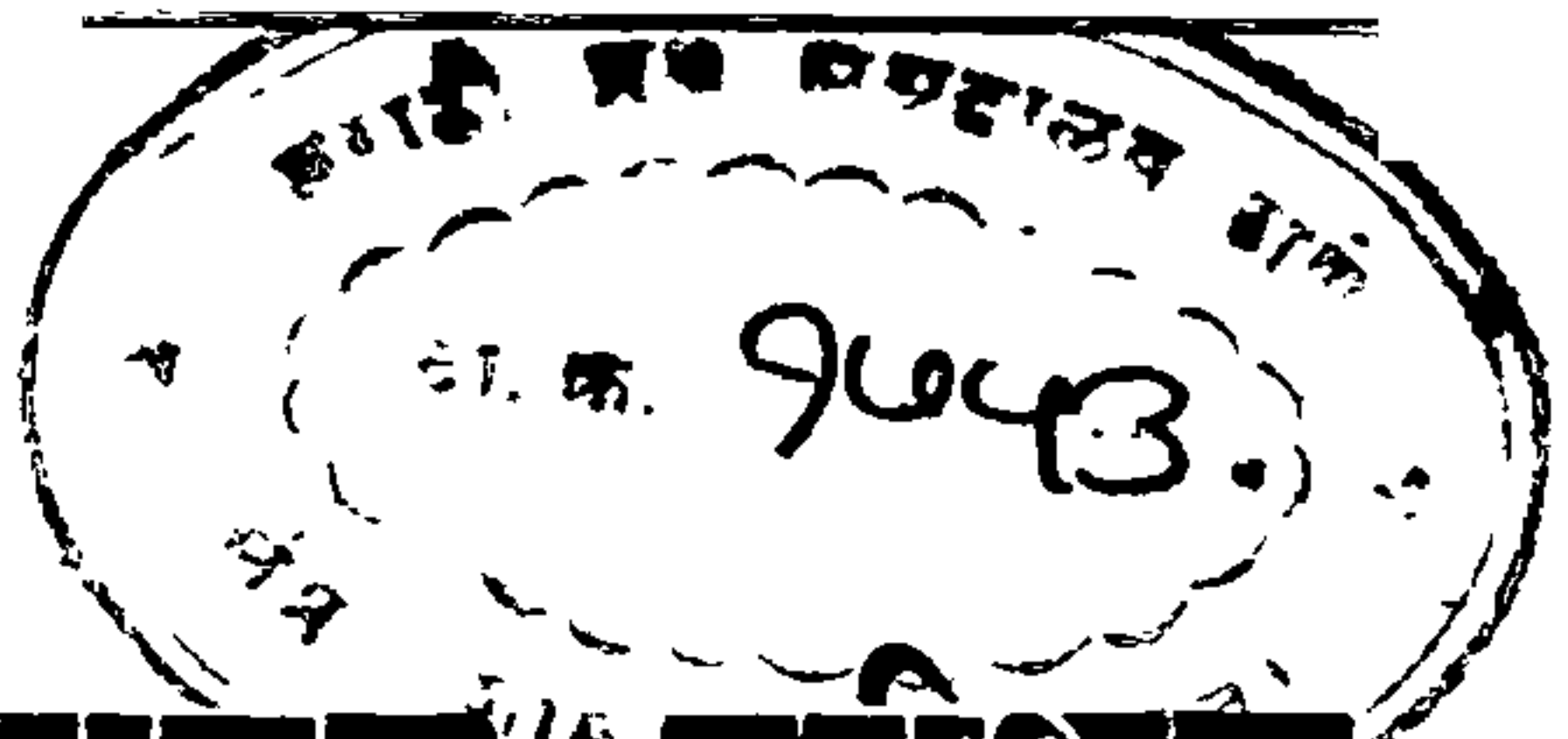

काव्यविषयक

वाल्मीकि-रामायण-परीक्षण.

शिवराम गोविंद भावे.

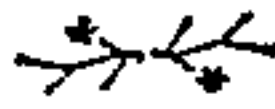
वाल्मीकिरामायण-परीक्षण.

(काव्यविषयक व कथाविषयक)

काव्यविषयक

प्रकरण १ ले.

ग्रंथकार.

रामायण हें रामचंद्राशीं समकालीन असलेल्या वाल्मीकि कवीनें लिहिलेले ऐतिहासिक काव्य असून त्या दुःखपर्यवसायी कथानकांत स्वतः त्याचा संबंधही आलेला आहे. रामानें टाकून दिलेल्या सीतेचें रक्षण करून तिच्या जुळ्या मुलांना तो वाढवितो; व रामाच्या आयुष्यांतली अंतःकरणास थरारून सोडणाऱ्या प्रसंगावर काव्य रचून त्यांना तें गाण्यास शिकवितो. राम यज्ञ करीत असतां तीं मुलें त्याजकडे जाऊन त्यास तें काव्य गाऊन दाखवितात; (त्या यज्ञाला वाल्मीकीही आलेला होता;) या काव्यगायनामुळें झालेला अत्यंत दुःखप्रद व अंतःकरण विदारण करून टाकणारा असा जो परिणाम तो विश्रुतच आहे. निराशाग्रस्त, लजेमुळें व कोपानें कांपणारी, पतीवर निरतिशय प्रेम करणारी सीता सभेमध्ये पुढें येऊन शपथपुरस्सर म्हणते कीं, मी जर पूर्णपणें शुद्ध असेन तर भूमातेनें मला आपल्या उदरांत

आश्रय द्यावा; या तिच्या प्रार्थनेस तात्काळ फळ येऊन तिची माता स्वर्गीय सिंहासनावर बसून जमिनीच्या आंतून पृष्ठभागावर येते व आपल्या कन्येला बरोबर घेऊन अदृश्य होते; हे पाहतांच राम निराश होतो, व हातांत दंड घेऊन भूमातेच्या मागे-माग जावयास निघतो; परंतु तेथे जमलेले ऋषि त्यास या अविचारापासून परावृत्त करतात; त्यानंतर कुश—लव आपले पुत्र आहेत असें राम कबूल करितो; व अवशिष्ट राहिलेल्या त्याच्या दुःखमय आयुष्यांत कुश—लव त्याच्या विसाव्याचे स्थान होतात.

रामायण रचण्यासंबंधीची कथा वरलिप्रमाणें असून ती रामायणांतच दिलेली आहे. परंतु रामायणाच्याच रचनेसंबंधीं तितकीच मनोरंजक कथा रामायणांतच दुसऱ्या ठिकाणीं सांपडते. ज्या अरण्यांत वाल्मीकि राहत असे त्यांत तो एकदां फिरत असतां, रतिसुखांत मग्न असलेल्या एका कौंच जोडप्यांतील नराला वाणानें मारतांना एका निषादास त्यानें पाहिलें.* पक्षी मरतांना दृष्टीस पडणारा देखावा पाहून व पक्षिणीचा आक्रोश ऐकून ऋषीचे प्रेमळ अंतःकरण कळवळलें व संतप्त मनःस्थितींत त्याच्या तोंडून छंदोबद्ध शापवाणी वाहेर पडली. संस्कृत वाङ्मयांत सुप्रसिद्ध असलेला तो श्लोक—

मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वताः समाः ।

यत्क्रौंचमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥

याप्रमाणें आहे.

आपल्या तोंडून वाहेर पडलेल्या उद्धारांतील तालवद्धता पाहून ऋषीस एक्याप्रकारें आनंद झाला; व त्याला त्यावेळीं, राक्षसराज

* मैथुन करीत असतांना प्राण्यास किंवा मृगास शिकान्यानें मारुं नये असें धर्मशास्त्र आहे.

रावणानें केलेल्या सीताहरणाची गोष्ट नुकतीच घडलेली असल्यामुळे, तिची साहजिकच आठवण झाली असावी. त्यामुळे त्याने त्या श्लोकाच्या नमुन्यावर श्लोक करून रामाचें आयुष्य व पराक्रम यांवर काव्य करण्याचा निश्चय केला. आद्यकवीचे ते छंदोवद्ध उद्गार ऐकून देवांनीं व ऋषींनीं त्याची स्तुति केली; व त्याच्या आद्यकवित्वपदप्राप्तीचें अभिनंदन करण्यास्तव स्वतः ब्रह्मदेव भूमीवर आला.

आधुनिक कालांत असा एक सिद्धांत काढला गेलेला आहे कीं, छंदोवद्ध रचना करण्याची प्रथम स्फूर्ति होण्यास जर कांहीं मूळ कारण घडलें असेल तर तें 'चित्तविक्षोभ' हेंच होय, वरील हकीगत या सिद्धांताशीं पूर्ण जुळती आहे. "एखाद्या वस्तूचा मनावर अत्यंत साहजिक व स्पष्ट परिणाम होऊन व त्या परिणामाच्या स्पष्टतेमुळे कल्पनाशक्ति व मनोविकार यांस सहज चालना मिळून संवेदनेमुळे उच्चारांत एक प्रकारचें माधुर्य व एक प्रकारची तालवद्धता येऊन झालेला जो परिणाम त्याचा उच्चार तें काव्य होय" अशी हॅझलिटनें काव्याची व्याख्या केली आहे. या एकंदर सिद्धान्तावरून वरील हकीगत खरी असावी असें वाटते. संस्कृत वाङ्मयांतील काव्यरचनेमध्ये वेदांतील छंदांचा प्रथम उपयोग करणारा ऋषि वाल्मीकीच असावा; कारण वेदांतील छंद साधे व बंधरहित असून ते त्यानंतर ब्राह्मण व आरण्यकें शुद्ध गद्यांत लिहिणाऱ्या ऋषींना व आचार्यांना मनोवेधक वाटत नाहीसे झाले होते; व त्याच वेळीं संक्षिप्त सूत्रें व वचनें लिहिण्याची प्रवृत्ति हळू हळू उत्पन्न होत होती. अशा वेळीं वाल्मीकीनें वेदांतील छंदांचें पुनरुज्जीवन करून त्यांत थोडासा नियमबद्धपणा व त्याचबरोबर मोहकपणा आणला; व अशा रीतानें

काव्यरचनेस प्रोत्साहन दिलें. वेदांतील छंद, व संस्कृत वाङ्मयांतील छंद यांची तुलना हा विषय मोठा मनोरम आहे; व या ठिकाणी त्यांपैकी कांहीं छंदांची तुलना करून वाल्मीकीने वेदांतील छंदांत काय सुधारणा केली हे आम्ही दाखवितो. वेदांतील अनुष्टुभ् वृत्तांत ४ चरण असून प्रत्येक चरणांत ८ अक्षरे असतात; या अक्षरांच्या दीर्घत्वाविषयी किंवा लघुत्वाविषयी मात्र मुळीच नियम नाही; परंतु वाल्मीकीच्या अनुष्टुभांत दोन नियम शिरले व ते “ पहिल्या व तिसऱ्या चरणांतील पांचवे अक्षर दीर्घ, व दुसऱ्या आणि चवथ्या चरणांतील सातवे अक्षर लघु ” हे होत. याप्रमाणें संस्कृतांत किंचित् नियमबद्ध अशा वृत्तांना आरंभ झाला; पुढें लांब लांब वृत्तांचा प्रसार होऊन प्रत्येक अक्षराच्या दीर्घपणाविषयी व लघुपणाविषयी नियम झाले असून आतां त्यांमध्ये फरक होणें अशक्य आहे. वेदांतील सर्वांत जास्त तालबद्ध मंत्रांवरूनच हे दीर्घत्व-लघुत्व याविषयीचे नियम ठरविले गेले असले पाहिजेत. विशिष्ट उदाहरणेंच व्याख्याचीं तर—

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।

स भूमिं विश्वतो वृत्वाऽत्यातिष्ठदशांगुलम् ॥

हा अनुष्टुभ् मंत्र संस्कृत वाङ्मयांतील अनुष्टुभाशीं चांगला जुळेल; व पुढें दिलेला त्रिष्टुभ् मंत्र इंद्रवज्रा किंवा उपेन्द्रवज्रा यांच्या चालीवर म्हणण्यास त्यांत फारच थोडा फरक करावा लागेल.

वेदांतील.

उदीर्ष्व नार्यभिर्जीवलोकम्

गतासुमेतमुपशेष एहि ।

हस्तग्राभस्य दिधिपोस्तवेदम्

पत्युर्जनित्वमभिसंबभूव ॥

संस्कृत वाङ्मयांत.

उदीर्ष्व नारी अभिजीव लोकम्
गतासुमेतं उपशेष एहि ।
हस्ताग्रभस्या दिधिषोस्तवेदम्
पत्युर्जनित्वं अभिसंवभूव ॥

यावरून वाल्मीकीने वेदांतील अनुष्टुभाला अर्वाचीन अनुष्टुभाचे रूप किती सहज दिले हे दिसून येईल; वाल्मीकीचे अनुकरण पुष्कळांनी वेदकालानंतर केले असून व्यास हा त्यांतील प्रमुख होय. वेदांतील त्रिष्टुभाचे अर्वाचीन इन्द्रवज्रा अगर उपेन्द्रवज्रा यांमध्ये रूपांतर होत असतांना त्याची स्थित्यंतरे कसकशी होत गेली हे महाभारतावरून अजूनही दिसते; कारण वैदिक कालांत ज्याप्रमाणे दीर्घलघुत्वासंबंधाने विधिनिषेध नव्हता, त्याचप्रमाणे व्यासाच्या कांहीं श्लोकांत दीर्घलघुत्वाविषयी विधिनिषेध आढळत नाही. वाल्मीकीने आपले सर्व काव्य अनुष्टुभ वृत्तांतच लिहिले असावे; हल्लीं रामायणांत लांब वृत्तांमधील जे श्लोक सांपडतात ते रामायणाची पुनर्रचना झाली त्या वेळेस घातले गेले असावे, हे पुढे सिद्ध होणारच आहे.

वरील विवेचनावरून असे दिसून येईल की, ज्याप्रमाणे ब्रम्हचाला वैदिक संस्कृत काव्याचा पिता समजतात, त्याप्रमाणेच वाल्मीकीला आधुनिक संस्कृत वाङ्मयाचा जनक म्हणणे हे अगदी योग्य आहे. संस्कृत वाङ्मयांत या दोघांचाही 'आदिकवि' असा उल्लेख आहे. रघुवंश सर्ग १५ श्लोक ४१ यामध्ये " कवेराद्यस्य शासनात् " असे वचन असून भागवताच्या आदिम श्लोकांत " तेने ब्रह्महृदा य आदिकवये " असे म्हटलेले आहे. असो; आदिकवि किंवा अलौकिक कवि या नात्याने वाल्मीकीची कीर्ति

इतकी पसरलेली आहे कीं, त्याचा किर्येक ठिकाणी नुसता “ कवि ” असा सुद्धां उल्लेख आहे. विश्व नांवाच्या कोशांत “ कविर्वाल्मीकिशुक्रयोः ” असें म्हटलेलें असून रघुवंश सर्ग १५ श्लोक ३२ यांत “ कविः कुशलवावेवं चकार किल नामतः । ” असें म्हटलें आहे.

कांहीं संस्कृतज्ञ “ आदिकवि ” या नांवाचें स्पष्टीकरण पहिल्या सर्गबद्ध काव्याचा कर्ता असें करित्तत. काम्यशास्त्रावरील प्रमाणभूत मानलेल्या ग्रंथांतून सर्गबद्ध काव्याची व्याख्या सांपडते; व तींतील विशेष म्हणजे काव्याचे विशिष्ट विभाग करून त्यांस ‘सर्ग’ हें नांव देणें हा होय. परंतु वाल्मीकीनें आपल्या मनोवृत्ति शुब्ध झालेल्या असतांना प्रचलित संस्कृत वाङ्मयांतील पहिला श्लोक उच्चारला या गोष्टीशीं वरील स्पष्टीकरण विसंगत आहे. त्या गोष्टीवरून असें स्पष्ट दिसतें कीं, वाल्मीकि हा एकाद्या विशिष्ट तन्हेच्या काव्याचा कर्ता नसून प्रचलित संस्कृत वाङ्मयांत काव्य त्यानें प्रथम लिहिलें आहे व त्याच्या आधींचे सर्व ऋषि गद्यांत लिहित असत. रघुवंशांतील (सर्ग १४ श्लोक ७०) “ निषादविद्धाण्डजदर्शनोत्थः । श्लोकत्वमापद्यत यस्य शोकः । ” या श्लोकावरील “ चाण्डालं यदा भर्त्सयत्तदाप्रभृति दत्तानि पद्यान्यभवन् । पूर्वं वाक्यान्येवेति श्रूयते ” ही मल्लिनाथाची टीका या बाबतींत उल्लेख करण्यास योग्य आहे.

वाल्मीकि हा पहिल्या सर्गबद्ध काव्याचा कर्ता होय ही कल्पना फोल असल्याचें प्रो. वेबर यांनीं केलेल्या विवेचनावरून सुद्धां सिद्ध करितां येईल. भवभूतीच्या कालापर्यंत म्हणजे इ. स. ७०० पर्यंत रामायणाच्या विभागांना सर्ग हें नांव नसून अध्याय हें नांव होतें. भवभूतीनें आपल्या उत्तररामचरितांत

खुद्द रामायणांतून एक वचन घेतलें असून तें कोठून घेतलें या-
बद्दल त्यानें जेथल्या तेथेंच खुलासा केला आहे. लव म्हणतो;

“ बालकांडस्यांतिमे अध्यायेऽयं श्लोकः,
प्रकृत्यैव प्रिया सीता रामस्यासन्महात्मनः ।

प्रियभावः स तु तया स्वगुणैरेव वर्धितः ॥ ”

हा श्लोक थोडा बदललेला असा बालकांडांतील शेवटल्या
सर्गांत सांपडतो, व त्यावरून वरील अवतरण रामायणांतूनच
घेतलें असावें याविषयी संशय राहत नाहीं. अवतरण घेणारानें
तें अध्यायांतून घेतलें आहे असें म्हटलें आहे; सर्गाचें तो नांव
काढीत नाहीं; व यावरून रामायण भवभूतीच्या कालीं सर्गवद्ध
काव्य नव्हतें हें सिद्ध होतें. रामायण हें एक नमुनेदार सर्गवद्ध
काव्य आहे या कल्पनेनें हल्लीं रामायणांत प्रत्येक सर्गाच्या शेवटीं
लांब व निराळ्या छंदांत सांपडणारे श्लोक भवभूतीच्यानंतर घुस-
डले गेले असावे. तर मग जर मूळ वाल्मीकि रामायण हें सर्ग-
वद्ध काव्य नसेल तर वाल्मीकि हाच आद्य कवि होय, याचें कारण
प्रचलित संस्कृत काव्यवाङ्मयांतील पहिला श्लोक त्यानें लिहिला
असून त्याच्या आधींचे लेखक “ ब्राह्मणा ” प्रमाणें गद्यच
लिहित असत. व तो जर याप्रमाणें आद्य कवि ठरतो तर तो
अनुष्टुप् वृत्तांत असणाऱ्या अनेक ग्रंथांच्या कर्त्यांच्या व
त्याचप्रमाणें व्यासाच्याही पूर्वींचा असला पाहिजे हें
उघड होतें.

वाल्मीकि व राम हे खरोखरच समकालीन होते कीं नाहीं,
या प्रश्नाचें उत्तर समाधानकारक रीतीनें देतां येत नाहीं. रामा-
यणांतील पहिला सर्ग जर वाल्मीकिइतका जुना असेल तर वाल्मी-
कीला रामाविषयीं माहिती कर्णरंपरेनें मिळाली असें म्हटलें

पाहिजे. परंतु उलटपक्षीं वाल्मीकीचा रामायणांतील कथानकांत जो पुढें संबंध येतो तो आद्य रामायणांतही जर असेल तर तो समकालीन कवि असला पाहिजे हें उघड होतें. तो समकालीन होता कीं नाहीं हा वाद जरी सोडून दिला तरी वाल्मीकि हा फार प्राचीन ऋषि आहे; त्याचा उल्लेख तैत्तिरीय प्रातिशाख्यांत व वाजसनेयी संहितेंत सांपडतो. खुद्द महाभारतांत वाल्मीकि हा एक सन्मान्य ऋषि होता असा उल्लेख सांपडतो; कांहीं ठिकाणीं महाभारतांत तर रामायणांतील श्लोकच्या श्लोक उतरलेले आहेत. रामायणामध्ये कवीनें भौगोलिक ज्ञान इतर प्रांतापेक्षां अयोध्येच्या वायव्येकडील प्रदेशाचें जास्त विस्तृत दाखविलें आहे; व त्यावरून वाल्मीकि हा त्या भागांत राहणारा असवा असें अनुमान निघतें.

प्रकरण २ रें.

वाल्मीकीचें रामायण व हल्लींचें रामायण.

शोधक बुद्धीचा व सर्वमान्य असा जो रामायणावरिल टीकाकार कतक ह्यानें जरी हल्लींच्या रामायणास आपली मान्यता दिली असली, तरी वाल्मीकीनें प्रथमतः लिहिलें काव्य हें हल्लीचें नव्हे असा संशय कितीहि जुन्यामताचा मनुष्य असला तरी त्याला आल्यावांचून राहणार नाहीं. हल्लीचें रामायण कोणीही अगदीं स्थूल दृष्टीनें जरी वाचलें तरी त्यांतील परस्परविरोधी गोष्टी; संदर्भांतील तुटकपणा, जुन्या नव्या कल्पनांचा भरपूर

व अविरत गोंधळ वगैरे गोष्टी पाहून त्यास आश्चर्य वाटल्याविना राहणार नाही. बंगालची आवृत्ति घ्या अगर मुंबईची आवृत्ति घ्या; दोहोंतही हीच स्थिति आढळते; व त्यावरून वाल्मीकीच्या मूळ काव्याची केव्हां तरी पुनरावृत्ति झाली असावी असा तर्क बांधावा लागतो.

परस्परांशीं विरोध असणारीं अशीं रामायणांतून कांहीं उदाहरणें दिलीं असतां, ज्यांनीं तें काव्य संबध किंवा सूक्ष्म दृष्टीनें वाचलें नसेल त्यांची वरील विधानावद्दल खत्री होईल. वाल्मीकीनें नारदाला या पृथ्वीतलावर सर्वोत्तम राजा कोण असा प्रश्न विचारल्यावरून नारदानें रामाचा नामनिर्देश करून त्याच्या आयुष्याची सर्व हकीगत थोडक्यांत वाल्मीकीस सांगितली अशी कथा रामायणाच्या पहिल्या सर्गांत आहे; व त्यामुळे हा सर्ग रामायणाचें सारसर्वस्व झालेला आहे. त्यावरून वाल्मीकीला प्रथमतः रामाच्या पराक्रमाविषयीं कांहींच माहिती नसावी असें दिसतें. परंतु उत्तरकांडांत वाल्मीकि स्वतःच सीतेला म्हणतो कीं, तुझा सासरा दशरथ माझ्या माहितींतला असून तो माझा मित्र आहे; जनकही माझ्या चांगला ओळखीचा असून, तुला रामानें कां टाकिलें हेंही मी जाणतो; यावरून असें दिसतें कीं, स्वतःला सर्व कांहीं माहित असूनही वाल्मीकि नारदाला सर्वश्रेष्ठ राजा कोण असें विचारितो. अर्थातच या दोन परस्परविरोधी वचनांतून कोणतें तरी एक मागाहून घुसडलेलें असलें पाहिजे. दुसऱ्या एका ठिकाणीही हीच स्थिति आढळते. किष्किंधाकांडांत सुग्रीव “ मला त्या दुष्ट राक्षसाचें निवासस्थान, त्याचें सामर्थ्य किंवा कुल माहित नाही. ” असें प्रथम म्हणतो;

न जाने निलयं तस्य सर्वथा पापरक्षसः ।

सामर्थ्यं विक्रमं वापि दौष्कुलेयस्य वा कुलम् ॥

परंतु तोच पुढें, वानरसमूह सोतेला शोधण्याकरितां निघाले असतां त्यांना सर्व विश्वाचें वर्णन सांगतो, व त्या वर्णनामध्ये लंके-विषयीं माहिती सांगून लंका रामाचा अपराध करणाऱ्या रावणाची होय या गोष्टीचाही निर्देश करितो.

स हि देशस्तु वध्यस्य रावणस्य दुरात्मनः ।

राक्षसाधिपतेर्वीरा सहस्राक्षसमद्युतेः ॥

राक्षसांच्या निवासस्थानाविषयीं सुग्रीवाला माहिती आहे या-बद्दल खुद्द कबंधसुद्धां त्याची स्तुति करितो;

स हि स्थानानि कात्स्न्येन सर्वाणि कपिकुंजरः ।

नरमांसाशिनां लोके नैपुण्यादधिगच्छति ॥

या दोन विधानांतील विसंगति अगदीं अक्षम्य आहे. टीकाकाराच्या दृष्टीस सुद्धां हा विसंगतपणा आला असून त्याने त्यांची संगति लावण्याचा प्रयत्न केला आहे. “ न जाने ” म्हणजे “ तज्जाने एवेति शेषः । ” असे त्याचें मत आहे. पण हा त्याचा प्रयत्न निष्फळ आहे. कारण तो स्पष्टपणें नकारार्थी असलेल्या वाक्याचा होकारार्थी अर्थ करित आहे. परंतु इतकें करूनही “ न जाने निलयं तस्य ” या श्लोकाच्या पुढच्याच श्लोकाचें स्पष्टीकरण करतांना येणारी अडचण अगदीं अभेद्य आहे. कारण त्यांत सुग्रीव म्हणतो,

सत्यं तु प्रतिजानामि त्यज शोकमरिंदम ।

करिष्यामि तथा यत्नं यथा प्राप्स्यसि मैथिलीम् ॥

जर सुग्रीवाला रावणाचें वसतिस्थान स्वरोखरच माहित नसेल तर त्याचे वरील उद्धार सुसंगत आहेत. परंतु टीकाकाराच्या

मताप्रमाणें जर त्याला तें माहीत आहे असे म्हटलें तर वरील श्लोकांत ' तु ' या शब्दाच्या ऐवजी ' च ' हा शब्द यावयास पाहिजे होता. ' मला राक्षसांची निवासस्थानें माहीत आहेत व मी प्रतिज्ञेनें सांगतो कीं तुझी पत्नी तुझा परत मिळेल ' असें म्हणणें जास्त सयुक्तिक आहे. टीकाकाराच्या वरील मतावर यापेक्षां जास्त विवेचन करण्याची जरूरी नाहीं. खरें बोलावयाचें तर हल्लींच्या रामायणांत सुग्रीवाच्या तोंडीं विश्वविषयीभूत असें जें भौगोलिक वर्णन आढळतें तें मूळ रामायणांतील नसून मागून घातलेलें असावें; व आम्ही हें पुढें सिद्धही करणार आहों. बनावट गोष्टी केव्हांही लपून राहत नाहींत व मूळ रामायणांत मागून घातलेली अनेकविध भर, घडवून आणलेला फेरफार व विस्तार या गोष्टी इतक्या सुस्पष्ट आहेत कीं, वाल्मीकीचा मूळ ग्रंथ अजीबात बदलला असून हें कामही अगदीं अनभिज्ञ व अकुशल माणसाच्या हातून झालें असलें पाहिजे असा सिद्धांत काढल्या-वांचून निर्वाह लागत नाहीं.

तरी पण रामायणांत जी विविध व विस्तृत भर टाकण्यांत आलेली आहे त्यांतून मूळ रामायण कोठचें हें शोधून काढणें फार सोपें काम आहे. मूळ रामायण हा हिंदी इतिहासाच्या प्राचीनतम कालांतील ग्रंथ आहे हें उघड आहे. त्या वेळीं, आर्य लोकांच्या धर्मविधींत यज्ञ प्रमुख होता; बुद्ध धर्माचा अद्याप उदय झालेला नव्हता; मूर्तिपूजा अस्तित्वांत नव्हती; ब्राह्मण व क्षत्रिय निःसंदेह मांसान्न भक्षण करीत असत; स्त्रिया वेदाध्ययन करीत व वैदिक आचारधर्म पाळीत; क्षत्रिय ब्राह्मणाशीं विद्येत चढाओढ करीत व ब्राह्मण क्षत्रियांशीं शस्त्रविद्येत चढाओढ करीत; असा तो काळ होता. राम सीता; दशरथ कौसल्या; आणि भार-

द्वारा अगस्त्य यांच्या चरित्राचें शोधपूर्वक अध्ययन केल्यास आपणास असें दिसून येईल कीं, त्या वेळची समाजस्थिति आपल्या हल्लींच्या समाजस्थितीपेक्षां अत्यंत निराळी असून बुद्ध धर्माच्या उदयामुळे ज्या भावनांचा व परिस्थितीचा उद्गम झाला त्या परिस्थितीचा व भावनांचा त्या समाजास गंधर्ही लागलेला नव्हता. लक्ष्मणानें पर्णकुटिका बांधल्यावर तिची वास्तु-शान्ति करण्याच्या वेळीं राम स्वतःच होमहवन करण्यास मार्गें पुढें पाहत नाहीं; व त्या प्रसंगाकरितां मुद्दाम मारून आणलेल्या हरिणाच्या मांसाची आहुति देतो. ज्या आम्हाला आज कित्येक शतकें शाकाहाराची संवय झाली आहे व जे आम्ही आज कित्येक शतकें यज्ञयागही शाकान्नानेंच करीत आहों त्या आम्हाला लक्ष्मण एक संबंध हरिण भाजतो या गोष्टीचें अति-शय आश्चर्य वाटेल.

अयं सर्वः समस्तांगः श्रितः कृष्णमृगो मया ।

देवता देवसंकाश यजस्व कुशलो ह्यसि ॥

राम ज्या वेळीं जटायूचा शेवटचा प्रेतविधि करितो त्या वेळीं त्या मृत पक्ष्याला तो मृगमांस अर्पण करितो;

रोहिमांसानि चोत्कृत्य पेशीकृत्वा महायशाः ।

शकुनाय ददौ रामो रम्ये हरितशाद्वले ॥

त्याचप्रमाणें मनुष्याच्या आयुष्यांतिल निरनिराळ्या प्रसंगी म्हणावे लागणारे मंत्र म्हणण्यांतही राम निष्णात आहे;

राघवोपि महातेजा नावमारुह्य तांस्ततः ।

ब्रह्मवत्क्षत्रवच्चैव जजाप हितमात्मनः ॥

व त्याचप्रमाणें पुढें

यत्तत्प्रेतस्य मर्त्यस्य कथयन्ति द्विजातयः ।

तत्स्वर्गगमनं क्षिप्रं तस्य रामो जजाप ह ॥

राम प्रतिदिनीं संध्या करीत असे हें कोणत्याही योग्य प्रसंगी लिहिण्यास कवि चुकलेला नाही. रामांचे वैदिक मंत्रपठनांतील पटुत्व व नियम पाळण्यांतील कडकपणा हीं कोणत्याही कर्मठ ब्रह्मणापेक्षां खरोखर कमीं नाहींत. वैकेर्यानें आपल्या भर्त्यांपासून रामाच्या वनवासास जाण्याबद्दल अनुज्ञा मिळविल्यानंतर राम ज्यावेळीं कौसल्येला भेटावयाला गेला त्यावेळीं ती आपल्या पतिसमवेत नव्हे, तर स्वतंत्र होमहवन करीत बसली होती.

सा क्षौमवसना हृष्टा नित्यं व्रतपरायणा ।

अग्निं जुहोति स्म तदा मंत्रवत् कृतमंगला ॥

अत्यंत परिश्रम करून सुद्धां जेव्हां मारुतीला सीता सांपडली नाही तेव्हां “ या नदीचे पाणी स्वच्छ आहे; तेव्हां संध्या करण्याकरितां येथें सीता येईल. ” अशी कल्पना मनांत धरून तो रावणाच्या अशोक वनांतील एका सुंदर जलप्रवाहाच्या बजूम बसला.

संध्याकालमनाः श्यामा ध्रुवमप्यति जानकी ।

नदीं चेमां शुभजलां संध्यार्थे वरवर्णिनी ॥

ज्या स्त्रिया आज वेदांचें अध्ययन सुद्धां करण्यास पात्र नाहींत असें समजले जाते त्याच स्त्रिया पूर्वी संध्या करीत असत हें वाचून आमच्या मनास फारच आश्चर्य वाटते; व आधुनिक टीकाकाराच्या कानालाही हें कसेसेंच लागून तो म्हणतो “ किंच सम्यग्भगवद्ध्यानस्यैव संध्यापदार्थत्वेनास्यैव तत्र स्त्रिया अधिकारः । गायत्रिमंत्रेण तदर्थस्मरणपूर्वकध्याने तु द्विजस्यै-

वाधिकार इत्यन्यत् । ” “ संध्या म्हणजे केवळ भगवंतांचे ध्यान या अर्थाने पाहिल्यास स्त्रियांना संध्या (विशिष्टप्रकारची नव्हे) करण्यास परवानगी आहे. गायत्री मंत्राचा अर्थ समजून त्याचा जप करून संध्या करणे हा फक्त द्विजाचा हक्क आहे, ही गोष्ट वरील गोष्टीहून अगदी वेगळी होय. ” परंतु हा निव्वळ शब्द-च्छल आहे. हल्लीं स्त्रियांना ज्याप्रकारची भगवदर्चना करण्याचा अधिकार आहे त्या प्रकारास संध्या म्हणतां येणार नाही व कोणी म्हणतही नाहीत. (व त्याकरितां नदीवर जाण्याची तर मुळीच आवश्यकता नाही.) असो, सध्याच्या या कल्पनेने चकित होणाऱ्या आम्हाला यज्ञांतील घोड्याला तरवारीचे तीन घाव घालून कौसल्येने ठार मारिले हे ऐकून काय वाटेल ?

कौसल्या तं हयं तत्र परिचर्य समंततः ।

कृपाणैर्विंशशासनं त्रिभिः परमया मुदा ॥

कौसल्या खरोखरीच मोठी बलवती व खरी रजपूत स्त्री असली पाहिजे यांत संशय नाही.

भरद्वाज व अगस्त्य यांच्या आश्रमांची वर्णनेही मोठी मजेदार आहेत. जनसंमर्दापासून दूर अशा सृष्टिसौंदर्ययुक्त जागांचे मोठे भोक्ते व आचरविचारांत अत्यंत धार्मिक व विरागी असे ते ऋषि आपला काळ अध्ययन, मनन, स्नान, यज्ञयाग इत्यादि कर्मांत घालवीत. आणि इतके असूनही आपल्या सभोवार काय चालले आहे याबद्दल त्यांन कांहीं वार्ता नसे असेही नाही. जमीन स्वतः कमून तीपसून होणाऱ्या उत्पन्नावर आपली उपजीविका ते करीत. फारच आवश्यकता प्राप्त झाल्यास आपले स्वतःचे व आपल्या यज्ञांचे आणि वसतिस्थान वगैरेचे रक्षण

ते हार्तीं शस्त्र घेऊनही करीत. आपल्या क्षत्रिय बन्धूप्रमाणें ते मांसान्नही भक्षण करीत असत.

पंचपंचनखा भक्ष्या ब्रह्मक्षत्रेण राघव ।

त्यांच्या पूजेअर्चेमध्ये मूर्तिपूजा मुळींच नव्हती; इन्द्र, वरुण, सोम इत्यादि वैदिक देवांसाठीं म्हणून त्यांच्या पर्णकुटिकांमधून “ यज्ञ-वेदी ” असत* या व दुसऱ्या कित्येक गोष्टीवरून बुद्ध धर्माच्या उदयाच्या पेक्षां फार प्राचीनतम असा समाज आपल्या डोळ्यांपुढें उभा राहतो; त्या समाजामध्ये, वैदिक देवांची यज्ञ करून आराधना करण्याची पद्धत असे. त्या समाजातील ब्राह्मण व क्षत्रिय यांच्यामध्ये एखादा अनुलंघनीय असा खंदक नव्हता. त्यामध्ये स्त्रियांना पुरुषांइतकच महत्त्व, स्वातंत्र्य व धार्मिक अधिकार असून या गोष्टींचा त्या चांगला उपयोगही करीत. वाल्मीकीच्या वेळीं अशीच समाजस्थिति असली पाहिजे यांत संशय नाही. इसवी सनाच्या आरंभीच्या कवींच्या वेळीं अशी समाजस्थिति असेल किंवा तसे त्यांचे विचार असतील हे संभवत नाही. (याच सुमारास रामायणाची पुनर्रचना झाली हे आम्ही पुढें दाखविणार आहों.) परंतु आधींच सन्मान्य होऊन बसलेल्या या काव्यातील कल्पनांना एकप्रकारचें पावित्र्य

* रामाच्या राजवाड्यांत विष्णूकरितां एक आयतन होतें.

“ श्रीमत्यायतने विष्णोः शिष्ये नखरात्मजः । ” २-६ ४

या चरणाचा टीकाकार “ निजभवनवर्ति देवालये ” असा चुकीचा अर्थ करितो. जर देवपूजालय होतें तर आयतन म्हणण्याचें कारण काय ? अगस्त्याच्या लहानग्या पर्णकुटीप्रमाणें रामाच्या राजवाड्यांत वैदिक देवांकरितां निरानिराले भाग असून त्यांत “ यज्ञवेदी ” असाव्या असें दिसतें.

प्राप्त झाल्यामुळे त्या कल्पना पुनर्रचनाकारांनी तशाच कायम ठेवल्या असल्या पाहिजेत.

प्रकरण ३ रें.

हल्लींच्या रामायणाचा रचनाकाल.

मागील प्रकरणांतील विवेचनावरून आपणास रामायणाच्या हल्लींच्या अवाढव्य विस्तारांतून वाल्मीकीचें मूळ काव्य सहज निराळें काढतां येईल. कारण त्यांतील अर्थ व तो व्यक्त करण्याची शैली हीं दोन्हीं अगदीं स्पष्ट आहेत. नवीन कालच्या नवीन कल्पना; लांब छंदांचे श्लोक; व श्लेषयुक्त अलंकार या गोष्टी आपणास रामायणांत जेथें जेथें दिसतील तेथें तेथें त्या मागाहून घातलेल्या आहेत असें निःसंशय समजावें. अगदीं अलीकडेपर्यंत असली भर रामायणांत थोडथोडी पडत आहे याबद्दल शंका नाही; कारण हल्लींच्या रामायणांतील हा कांहीं सर्ग कतकाच्या वेळीं मुळांचि नव्हते व कांहीं प्रक्षिप्त आहेत असें तो स्वतःच सांगतो. नुकतें म्हणजे भवमृतीच्या कालापर्यंत रामायणाचे सर्ग पाडलेले नसून तें अध्यायात्मकच होतें हें आम्ही मागे दाखविलेंच आहे. परंतु लहान लहान भर जरी वेळोवेळीं टाकण्यांत आली असली तरी एका विशिष्ट काळीं रामायणाची पूर्ण पुनर्रचना झाली असली पाहिजे. तेव्हां रामायणास पूर्ण निराळें रूप देणारी ही आवृत्ति—हिजनंतर पडलेली भर थोडी व लहान लहान ह्दयांनीं पडलेली असल्यामुळे ह्या रूपास रामायणाची शेवटची आवृत्ति

असें म्हणावयास हरकत नाही—कधीं झाली याचा विचार करणें फायदेशीर होईल.

रामायणास हल्लींचें स्वरूप ज्या कालांत प्राप्त झालें त्या कालाच्या मर्यादा बऱ्याच बरोबर अशा ठरवितां येतात. कालिदासाचा “ रघुवंश ” व वाल्मीकीचें रामायण हीं दोन्ही एकदम वाचतांना वाचणारास असें दिसून येईल कीं रघुवंश लिहितांना कालिदासासमोर हल्लींच्या स्वरूपांत असणारें रामायण असलें पाहिजे; कारण हल्लींच्या रामायणांतील गोष्टीवरहुकूम त्यानें आपलें काव्य लिहिलें आहे. कित्येक ठिकाणीं तर रामायणांतीलच शब्द-प्रबंध वापरण्यापर्यंत त्याची मजल गेली आहे. उदाहरणार्थ, “ श्लोकत्वमापद्यत यस्य शोकः । अरावणमरामं वा । ” इत्यादि.

यावरून एवढें सिद्ध होतें कीं, रामायण या प्रख्यात कव्याच्या आधींचें असलें पाहिजे. परंतु कालिदासाच्या काला-संबंधीं मतभेद आहे. कांहीं लोक त्याला इसवी सनाच्या आरंभीं नेऊन ठेवितात तर कांहीं जास्त शोधक बुद्धीनें विचार करून त्यांस इसवी सनाच्या पांचव्या शतकांत आणून ठेवतात. जरी यापैकी दुसरी कालमर्यादा खरी मानली तरीसुद्धां दुसरा एक मुद्दा असा आहे कीं, ज्यामुळें रामायण पांचव्या शतकाच्या फार पूर्वीं झालें असें सिद्ध करितां येईल. हल्लींच्या रामायणांतील कथे-मध्ये अद्भुतपणा जरी वास करीत असला तरी तो लोकांच्या अद्भुतपणाबद्दलच्या इच्छेची पूर्ति करण्यास समर्थ नाही. एवढेंच नव्हे तर रामचरित्रांत वेळोवेळीं अद्भुततेची भर पडत गेल्यामुळें मुळांतल्याहून तें अगदीं बदलून गेलें आहे हें आम्हीं पुढें सिद्ध करणारही आहों. हल्लीं दृष्टीस पडणाऱ्या रामायणाच्या आवृत्त्यांची या दृष्टीनें म्हणजे त्या प्रत्येकींतील अद्भु-

तपणाबद्दल विचार केल्यास कालानुक्रमाप्रमाणे यादी तयार करतां येईल. मूळ रामायण व हल्लींचे रामायण यांमध्ये रामायणाच्या ज्या कित्येक आवृत्त्या निघाल्या त्यांचा विचार करितांना या अद्भुततेविषयी लिहूं. येथे एवढेच सुचवावयाचे की, रामायणाला शेवटचा विस्तार प्राप्त झाल्यानंतरही रामायणाच्या अद्भुततेत आजपर्यंत भर पडत आलेली आहे.

हल्लींच्या रामायणाच्या नंतरच्या काळांत रामायणकथेच्या ज्या अनेक आवृत्त्या झाल्या आहेत त्यांचे तीन विभाग पाडतां येतील. (१) कालिदासादि कर्वाच्या आवृत्त्या. (२) पद्मपुराण व अध्यात्म रामायण यांसारखीं पुराणे. (३) तुलसीदासाचे रामायण इत्यादि प्राकृत भाषातील रामायणे. हल्लींच्या रामायणांतील कथानकाचा अद्भुततेच्या दृष्टीने फेरफार कसा होत गेला याचा सूक्ष्म विचार केल्यास, किंवा वाल्मीकीच्या रामायणांत खरोखरी काय आहे व जुन्या मताचे हिंदू लोक वाल्मीकीचे रामायण काळजीपूर्वक वाचल्याशिवाय कोणतीं मते मान्य करतात याचा विचार केल्यास लोकमतांत शिरलेली अनिर्वध अतिशयोक्ति व तामिळें साधारण विश्वास्य अशा कथानकाचे झालेले धिंडवडे नजरेस येऊन कोणतीं आश्चर्याने क्षणभर मूढ झाल्याविना राहत नाही. या सगळ्या अतिशयोक्तींचे संकलन करणे फार कंटाळवाणे होईल. म्हणून त्यांतल काहीं ज्या फारच स्पष्ट आहेत त्या खाली देतो. त्यांवरून कालिदासाचे रामायण व हल्लींचे वाल्मीकीचे रामायण यांमध्ये कालाचा किती फरक असला पाहिजे हे सहज दिसून येण्याजोगें आहे.

(१) अहल्या शिलारूप झाली होती आणि रामचंद्राने आपल्या पादरजस्पर्शाच्या योगाने तिला त्या देहान्तरापासून

सोडविलें अशी कथा हल्लींच्या रामायणांत मुळींच नाहीं ही मोठी आश्चर्यकारक गोष्ट होय. रामायणांतील अहल्येची कथा किती तरी साधी, सरळ, साहजिक व विश्वास्य आहे! संतप्त झालेला गौतम आपल्या स्त्रीला शाप देतो की, “ या आश्रमामध्ये तूं भस्मावर शयन करून अन्न भक्षण न करतां, नुसता वायु भक्षण करून, कोणाच्याही दृष्टीत न पडतां व पश्चात्तापानें दग्ध होत्सार्ती अशी आपला काल कंठ. ”

वातभक्षा निराहारा तप्यन्ती भस्मशायिनी ।

अदृश्या सर्वभूतानामाश्रमेऽस्मिन्वासिष्यासि ॥

ती राखेंत शयन करीत होती याचा अर्थ तिचें दगडांत रूपांतर झालें होतें असाच अ हे असा युक्तिवाद सांगणें शक्य नाहीं; कारण वातभक्षा (हवेवर जीवन धारण करीत) तप्यन्ती (पश्चात्तापदग्ध) निराहारा (अन्नाशिवाय) इत्यादि शब्द महत्त्वाचे असून स्पष्ट आहेत.* शिवाय राम तिला आपल्या पायांनें स्पर्श करितो असेंही रामायणांत नाहीं; उलट पक्षीं अहल्या स्वतः होऊन जेव्हां त्याच्या पुढें येते तेव्हां तो तिच्या पायाशीं लोटांगण घालतो. “ तिची तपश्चर्या आटोपल्यानंतर ती त्यांच्या दृष्टिपथांत आली असतां ते राघववंशीय राजपुत्र तिच्या पायांस आनंदानें नमस्कार घालते झाले.

शापस्यान्तमुपागम्य तेषां दर्शनमागता ।

राघवौ तु तदा तस्याः पादौ जग्राहतुर्मुदा ॥

राम आला त्या उत्सवप्रसंगानें तिची पतीनें सांगितलेली

* पुराणादिप्रसिद्धः शिलारूपप्रोत्तिशापः कल्पांतरीण इति न विरोधः । अत्र शिलारूपत्वे तात्पर्यकथने वातभक्षेत्यत्र विरोधः स्पष्ट एवेति केचित् । ही टीका या बाबीत विचारणीय आहे.

तपश्चर्या संपली असावी व या सन्मान्य अतिथींचा आदरसंस्कार करण्याकरिता ती बाहेर आली असावी हेंच जास्त संभवंनाय आहे. असें असतांही कालिदास व त्यापुढील सर्व लोक अहल्येला शिलारूप प्राप्त झालें होतें व रामाच्या पवित्र पदधूलीच्या स्पर्शानें त्या स्थितीतून तिची मुक्तता झाली या कथेवर विश्वास ठेवात आले आहेत.

प्रत्यपद्यत चिराय यत्पुनः ।

चारु गौतमवधुः शिलामयी ॥

स्वं वपुः स किल किल्बिषच्छिदाम् ।

रामपादरजसामनुग्रहः ॥

रघु० सर्ग ११ श्लोक ३४.

(२) रामेश्वर व लंका यांमध्ये तरत्या दगडांचा एक पूल बांधला होता, या गोष्टीसही हल्लींच्या रामायणांत थारा नाही. वानरांनीं मोठमोठ्या दगडांनीं समुद्र भरून काढून सेतु तयार केला एवढाच उल्लेख त्यांत सांपडतो. परंतु लोकांत अशी समजूत आहे कीं, ते दगड पाण्यावर तरंगत होते. पदार्थविज्ञानशास्त्रदृष्ट्या ही गोष्ट अशक्य असतां कालिदासाचाही या कल्पनेवर विश्वास असावा असें दिसतें. रघुवंशांत ज्या ठिकाणीं या गोष्टीचा उल्लेख आला आहे त्या ठिकाणीं तो उल्लेख संशयास्पद असला तरी एकंदर शब्द रचनेवरून कालिदासाचा अर्थ लोकमताकडेच झुकतो आहे.

स सेतुं बंधयामास प्लवगैर्लवणांभसि ।

(३) वाल्मीकीनें रामायण रामाच्या पूर्वीच लिहिलें या गोष्टीस रामायणांत काडीइतकाही आधार नसतांना, तें त्यानें अंतः-स्फूर्तीनें अगोदरच लिहिलें, या कल्पनेवर कालिदासाचा विश्वास

असावा असें दिसते. कालिदासाच्या वेळेपासून पुढे वाल्मीकीच्या रामायणाला लोक इतका मान देऊं लागले कीं, वेदाप्रमाणें तें एक ईश्वरोक्त काव्य आहे अशी समजूत प्रचारांत आली; परंतु आश्चर्याची गोष्ट ही कीं, त्याचें वाचन व अध्ययन फारच क्वचित् होऊं लागलें; कारण तसें नसतें तर खुद्द रामायणांत ज्या कल्पनांना मुळांच आधार नाहीं अशा कल्पनांना लोकमतांत वाव मिळाला नसता. रघुवंशाच्या १५ व्या सर्गांत कालिदास म्हणतो.

अथ प्राचेतसोपज्ञं रामायणमितस्ततः ।

मैथिलेयौ कुशलवौ जगदुर्गुरुचोदितौ ॥

मल्लिनाथ “ प्राचेतसोपज्ञ ”* याचें प्राचेतसेन आदौ ज्ञातम् (प्राचेतसाला प्रथम माहीत असलेलें) उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्यादित्यमरः । असें स्पष्टीकरण करितो.

पृथ्वीवर सर्वोत्तम राजा कोण असा प्रश्न वाल्मीकीनें नारदाला विचारल्यावरून नारदानें त्याला रामचरित्र सांगितलें अशी कथा तर खुद्द रामायणांतच पहिल्या अध्यायांत दिलेली आहे; व तीवरून वाल्मीकीनें रामायण त्यानंतर लिहिलें असें दिसते. उत्तरकांडावर किंवा पहिल्या कांडांतील दुसऱ्याच सर्गावर पूर्ण विश्वास ठेविला तर मग वाल्मीकीनें सातेचे पुत्र त्याच्या आश्रमांत वाढत असतांना रामायण लिहिलें असलें पाहिजे. ब्रह्मदेवानें दिलेल्या वरांत सुद्धां “ रामानें ज्या गोष्टी खासगी-जनतेला माहीत नाहीत अशा-केल्या त्या तुला अंतःस्फूर्तीनें कळतील.” एवढेंच कायतें म्हटलेलें आहे. कोणचीहि गोष्ट जरी खरी मानिली तरी वाल्मीकीचें रामायण हें अंतःस्फूर्तीनें-त्यांतील कथाभाग घडण्याच्या

* या शब्दाचा दुसरा अर्थ करितां येईल; परंतु तरी सुद्धां रामायण अंतःस्फूर्तीनें लिहिलेला ग्रंथ आहे ही कल्पना कायम राहतेच.

अगोदर-लिहिलें गेलें आहे अशी जी कालिदासाची कल्पना झाली आहेसें दिसतें ती चुकीची आहे हें सिद्ध होतें.

(४) भुजमूर्धोरुवाहुल्यादेकोपि धनदानुजः ।

दृशे स यथापूर्वं मातृवंश इव स्थितः ॥

या श्लोकावरून रावणाला दोहोंहून अधिक मांड्या होत्या अशी कालिदासाची समजूत असावी असें दिसतें; परंतु आमच्या मते रामायणांत या गोष्टीचा कोठेंही उल्लेख नाही.*

* कालिदासानंतर लोकांमध्ये रामायणाविषयीच्या ज्या ज्या चमत्कारिक कल्पना शिरल्या आहेत, त्या सर्व येथें देत बसल्यास एक मोठा ग्रंथच होईल; परंतु त्या पैकीं कांहीं येथें आणखी दिल्या असतां अगदीच वावगें किंवा कंटाळवाणें होणार नाही. (१) सीतेच्या स्वयंवराच्या वेळीं मोठा समारंभ झाला; त्या ठिकाणीं सर्व राजेरजवाडे जमले होते; त्यामध्ये रावणही आला होता; त्यानें शिवधनुष्य आपल्या छातीपर्यंत उचललें; परंतु त्या धनुष्याचें वजन त्यास सहन न होऊन तो खाली पडला व धनुष्य त्याचे छातीवर पडलें; अशी लोकांत कथा आहे. परंतु वाल्मीकिरामायणाच्या हल्लींच्या आवृत्तीत, एवढेंच नव्हे तर कालिदासाच्या ग्रंथांतही या गोष्टीविषयी उल्लेख सांपडत नाही. याच्या उलट खरी वस्तुस्थिति अशी आहे की, रामानें ज्या वेळीं धनुष्याला प्रत्यंचा चढविली त्या वेळीं जनकाच्या येथें स्वयंवर समारंभ मुळांच नव्हता. (२) रावणादिकांचा वध करण्यासाठीं रामास वनवासास जावें लागवें या हेतूनें देवांनां मंथरेला कैकेयीकडे पाठविली असा लोकांत समज आहे. परंतु या हेतूचा रामायणांत मागणूसही नाही. (३) आपल्या पतीच्या (इंद्रजिताच्या) मरणाची वार्ता, पतीचा हात एकदम आपल्या समक्ष येऊन पडल्यामुळे समजली असतां इंद्रजिताची पत्नी सुलोचना हिनें केलेला शोक व तिचें सती जाणें वगैरे अंतःकरणभेदी प्रसंगांना पुराणमताभिमानां लोक वाल्मीकि-

(पुढें चालूं)

येथपर्यंत केलेल्या विवेचनावरून असे दिसून येईल की, रामायणांतील कथाभागाविषयी हल्लीं जें लोकमत आहे, अथवा कालिदासाच्या वेळीं जें लोकमत होतें, त्यांतील अद्भुततेबरोबर तुलना करून पाहतां ज्या वाल्मीकीच्या रामायणांत अशा अद्भुततेचा लेश सुद्धां नाही तें रामायण कालिदासाच्या फार पूर्वीचें असलें पाहिजे असें दिसतें; कारण रामायणांत ज्या गोष्टी सांगितल्या आहेत त्यांशीं अगदीं विसंगत गोष्टी ज्या रघुवंशाच्या काळीं लोकसमाजांत रूढ झाल्या त्या रूढ होण्यास बराच काळ गेला पाहिजे. अर्थात् रामायणाचा काल व रघुवंशाचा काल यांमध्ये बरेच अंतर लोटलें असलें पाहिजे. तेव्हां जरी आपण कालिदासाचा दुसरा काळ खरा मानला तरी रामायण ३००-४०० वर्षे तरी त्याच्या

(मागील पृष्ठावरून पुढें)

रामायणाची जी आवृत्ति प्रमाण मानतात त्या आवृत्तिसुद्धां मुळांच थारा नाही. (४) त्याचप्रमाणें अहि, महि व महीची पत्नी चंद्रावती—या खाला पुढील अवतारांत मो तुजशीं लग्न करीत असा रामानें वर दिला होता अशी लोकांत समजूत आहे—या तीन्ही व्यक्ति वाल्मीकि रामायणांत नाहींत. (५) लोकमताप्रमाणें कुश आणि लव हे गायक या नम्र स्थितिमध्ये असतांना रामाकडून ओळखले जात नाहींत; तर ते लोकमताप्रमाणें रामाचा अश्वमेधाकरितां सोडकेला अश्व धरितात, चंद्रसेन व खुद्द लक्ष्मण इत्यादि रामाच्या सेनापतींचा पराभव करितात व नंतर ओळखले जातात. (६) सीतेनें दिव्य केल्यावर रामानें तिचा अंगीकार केला असा आपला समज करून घेऊन लोकांनीं रामायण मुळांत दुःखपर्यवसायी असतां त्यास आनंदपर्यवसायी रूप दिलें आहे. आणि उत्तर रामचरितांत या कथा-भागांचा भवभूतीनें उपयोग केला आहे; त्यावरून रामायण आनंदपर्यवसायी असल्याबद्दलची कल्पना त्यानेंच प्रथम अस्थित्वांत आणली असावी असा तर्क वाहतो.

आधींचें असलें पाहिजे व यास्तव रामायणाची अगदीं अलीकडची कालमर्यादा ख्रिस्ती सनाच्या दुसऱ्या शतकाच्या अलीकडे येऊं शकत नाही.

दुसऱ्या कांहीं बाजूंनीं विचार केल्यास आपणांस हल्लींच्या रामायणाची सर्वांत उच्च कालमर्यादा ठरवितां येईल. रामायणाला हल्लींचें स्वरूप बुद्ध धर्माच्या उदयानंतर प्राप्त झालें यांत तर संशय मुळींच नाही. कारण रामायणांत श्रमण, श्रमणी यांचे उल्लेख आले असलेले श्लोक सांपडतात.

तापसा भुंजते चापि श्रमणाश्चैव भुंजते ।

१-१४-१२

त्याचप्रमाणें

या चीरमासाद्य वनस्य मध्ये ।

जाता विसंज्ञा श्रमणीव काचित् ॥ २ ॥

टीकाकार म्हणतो—श्रमणा बौध्यसंन्यासिनः । यद्वा श्रमणपदं संन्यास्युपलक्षणम् । आतां कोणी असें म्हणेल कीं, श्रमण हा शब्द बुद्धधर्माच्या उदयाच्या पूर्वींही प्रचारांत असावा व याकरितां रामायणांत त्याचा उल्लेख आला आहे, एवढ्यावरूनच तें बुद्धधर्मानंतर झालें असें म्हणतां येत नाही. परंतु रामायणांत स्वतः बुद्धाचा उल्लेख असून कांहीं ठिकाणीं त्यांची निंदाही केलेली आहे.

यथा हि चोरः स तथा हि बुद्धः ।

तथागतं नास्तिकमत्र विद्धि ॥

तस्माद्धि यः शक्यतमः प्रजानाम् ।

स नास्तिके नाभिमुखो बुधः स्यात् ॥

आतां बुद्धधर्मावर व बुद्धावर इतकी आग पाखडणारा गृहस्थ एक तर ज्या वेळीं ख्रिस्ती सनाच्या आधीं ६ शतके बुद्ध आपलीं तत्त्वे

यशस्वीपणानें प्रतिपादित होता त्या वेळीं असूं शकेल किंवा अशोकानें धर्म म्हणून त्या तत्वांची योग्य प्रस्थापना केल्यानंतर अग्निमित्र व पुष्पमित्र या पुराणमताभिमाना राजांच्या वेळीं म्हणजे इसवी सनापूर्वीं दीड शतक झाला असेल. या दोन काळांपैकीं दुसरा जास्त विश्वसनीय दिसतो व त्यामुळे हल्लींच्या रामायणाला इ. सनापूर्वीं एक शतकापेक्षां पलीकडे नेतां येत नाहीं.

दुसऱ्या एका बाजूनें विचार केल्यास वरील गोष्ट सिद्ध होते. रामायणामध्ये राशींचा उल्लेख आल्यामुळे त्याची कालमर्यादा ख्रिस्ती शकापूर्वीं एक शतक यापेक्षां जास्त पलीकडे नेतां येत नाहीं. कारण या कालपर्यंत आर्यलोक आपल्या यज्ञवेळा, चंद्र व त्याच्याशीं संबद्ध असणारीं नक्षत्रे यावरून नियमित करीत. क्रान्तिवृत्ताचे २७ भाग पाडण्यापलीकडे त्यांच्या ज्योतिषाची अथवा खगोलशास्त्राची प्रगति झाली नव्हती. त्यांना लग्ने किंवा राशी मुळांचि माहीत नव्हत्या. त्यांचा उपयोग इ. स. पूर्वीं २०० च्या सुमारास ग्रीक लोकांकडून माहिती झाल्यानें सुरू झाला. कारण अशोकाच्या वेळच्या बुद्धधर्मविषयक ग्रंथांतून सुद्धां नक्षत्रांवरूनच कालगणना केलेली आढळते. रामाच्या शुभ जन्माचें रामायणांत पुढीलप्रमाणें वर्णन आहे.

नक्षत्रे दितिदैवत्ये स्वोच्चसंस्थेषु पंचसु ।

ग्रहेषु कर्कटे लग्ने वाक्पताविंदुना सह ॥

यांत राशि, लग्न, उच्च ग्रह वगैरेंचा उल्लेख आहे.

तिसरा मुद्दा व्याकरणविषयक विवेचनावर अवलंबून आहे. उत्तरकांडामध्ये मारुतच्या व्याकरणविषयक ज्ञानाची मोठी महती गाडली आहे. शिवाय किष्किंधा—कांडांत सुद्धां राम मारुतीच्या अत्यंत शुद्ध भाषेचें कौतुक करतो. कदाचित् द्राविड लोकांची

व्याकरण व इतर शास्त्रांत जी चमत्कारिक प्रगति आहे त्या प्रगतीचा हा उल्लेख असावा. उत्तरकांडात ३६ व्या सर्गात मारुतीच्या व्याकरणविषयक ज्ञानाची ज्यांत स्तुति गाइली आहे तो श्लोक असाः—

स सूत्रवृत्त्यर्थपदं महार्थं ससंग्रहं
सिध्यति वै कपीन्द्रः ॥

टीकाकार म्हणतो—“ सूत्रं अष्टाध्यायीलक्षणम् वृत्तिस्तात्कालिकसूत्रवृत्तिः अर्थपदं सूत्रार्थबोधकपदवद्वार्तिकं । महार्थं महाभाष्यं पतंजलिकृतम् ससंग्रहम् व्याडिकृत-संग्रहाख्य-ग्रंथ-सहितम् । ” वरील यादींत बहुतेक सर्व प्रसिद्ध प्राचीन व्याकरण-शास्त्रकर्त्यांचा समावेश झालेला आहे. बृहत्कथासारांतील कथा खऱ्या मानल्यास व्याडि हा चंद्रगुप्ताच्या व नंदाच्या वेळचा असून तो वररुचीचा शिक्षक होता असे दिसते. परंतु ज्याअर्थी रामायणांत पतंजलीचा उल्लेख आला आहे, त्याअर्थी रामायण मेनांदर (Menander) च्या नंतरचें असलें पाहिजे; कारण पतंजलीच्या ग्रंथांत मेनांदरानें साकेतास ख्रिस्ती शकाच्या पूर्वी १५० च्या सुमारास घातलेल्या वेढ्याचा उल्लेख आलेला आहे.

याप्रमाणें निरनिराळ्या दृष्टींनीं विचार करितां आम्हीं जें म्हणतो कीं, हल्लींचें रामायण इ. स. पूर्वी २०० च्या आंतील असलें पाहिजे तेंच बरोबर ठरते. या ठिकाणीं आम्हीं आणखी असेही नमूद करूं शकतो कीं, रामायणाची पुनर्रचना महाभारताची पुनर्रचना झाल्यानंतर झालेली आहे. “ Mahabharata a criticism ” या पुस्तकामध्ये सिद्ध केले आहे कीं, महाभारताची पुनर्रचना अलेक्झांडरच्या विजयी स्वारी नंतर, (ग्रीक लोक मोठे वीर आहेत असे महाभारतांत म्हटलेले आहे; आदिपर्वांतील—

न शशाक वशे वर्तुं यं पाण्डुरपि वीर्यवान् ।

सोऽर्जुनेन वशं नीतो राजाऽसीद्यवनाधिपः ॥

या श्लोकावरून महाभारत-पुनर्रचनाकाराच्या मनांत अले-
कशांडरच्या विजयी स्वारीची आठवण ताजी असावी असें दिसते.)
परंतु राशींचा उपक्रम होण्यापूर्वी म्हणजे इ. स. पूर्वी २००
च्या पूर्वी झाली. असो. रामायणांत तर महाभारतांतली एक अध्या-
यच्या अध्याय उतरून घेतला आहे. तो उतरून घेतला आहे
असें म्हणण्याचें कारण हें कीं, तो महाभारताच्या कथाभागाशीं अत्यंत
जुळतां असून रामायणांत मात्र तो निष्कारण घातला गेला आहे.
अयोध्याकांडांतली सर्ग १०० व महाभारतांतली सभापर्वांतली
५ वा अध्याय हे दोन्हीं एक असून त्यांत राजाचीं कर्तव्ये व
चांगल्या राज्यव्यवस्थेचीं साधनें यांची चर्चा आहे. युधिष्ठिराला
सभागृहामध्ये स्वस्थ वसलेला पाहून नारदाने जर त्याला “ तुझी
राज्यव्यवस्था कशी आहे ” वगैरे प्रश्न विचारिले तर नारदाचें तें
कृत्य सयुक्तिक आहे. परंतु रामायणांत हा विषय जेथें आला आहे
तेथें रामाला भरत कृशशरीर असा दिसतो; त्यामुळे त्याला
आपल्या पित्याच्या कुशलाची काळजी लागून त्यानें भरताजवळ
त्याविषयीं उत्सुकतेनें चौकशी करावयास पाहिजे होती. तसें न
करतां त्याऐवजीं राम त्याच्याजवळ राज्यव्यवस्थेसंबंधीं मोठें वक्तृत्व
करून लागून, राज्य करावयास लागून ज्याला अद्याप पुरे ७ दिवस-
ही झाले नाहींत अशा त्या अनुभिज्ञ भरताला शेंकडों व इतके
चमत्कारिक प्रश्न विचारीत सुटतो कीं वाचकाला ते आश्चर्यचकित
करून टाकतात. परंतु या सर्गाच्या प्रक्षिप्तत्वाविषयीं यापेक्षांही
सबळ पुरावा आहे. या सर्गाच्या पुढच्याच सर्गाचा आरंभ असा
आहे कीं, त्या आरंभावरून त्या सर्गाच्या मार्गे उपरिनिर्दिष्ट सर्गा-

प्रमाणें एखादा सर्ग असेल अशी कल्पना सुद्धा वाचकाच्या मनांत येत नाही. या सर्गाचा आरंभीचा श्लोक

तं तु रामः समाज्ञाय भ्रातरं गुरुवत्सलम् ।

लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा प्रष्टुं समुपचक्रमे ॥

“ तो आपला गुरुवत्सल असा प्रिय बन्धु आहे हें जाणून राम लक्ष्मणासह त्यास विचारूं लागला ” असा आहे. त्यांत “ विचारूं लागला ” हे शब्द फार महत्त्वाचे आहेत. कारण त्यांवरून त्या पूर्वी कांहीं विचारिलें नव्हतें असा बोध होतो. परंतु मोठ्या आश्चर्याची गोष्ट ही कीं, त्याच्याच मागच्या सर्गांत रामानें भरताला शेंकडों प्रश्न विचारिलेले आहेत; एवढ्यावरून हा सर्ग महाभारतांतून रामायणांत घेतला हें सिद्ध होतें. याशिवाय रामायणांत वासुदेवाचा दोनदां आदरपूर्वक उल्लेख आलेला असून उत्तरकांडांत निमीच्या शापाच्या कथेंत यादव—कुलांतील वासुदेव—जो पुढें अवतार होणार—असा उल्लेख आला आहे. या गोष्टीवरून असे स्पष्ट दिसतें कीं, हल्लींच्या रामायणाची आवृत्ति महाभारताची पुनर्रचना झाल्यानंतर झालेली आहे व तिचा काल इ. स. पूर्वी १०० च्या आसपास असावा. हंटरच्या शब्दांत बोलावयाचें तर “ रामायणांतील कांहीं भाग जरी महाभारताच्या पूर्वीचे असले तरी त्यांचें हल्लींचें स्वरूप त्यांस महाभारतानंतर प्राप्त झालें असलें पाहिजे. ” याच गोष्टींत रामायणाची पुनर्रचना कां झाली या प्रश्नाच्या उत्तराची गुरुकिल्ली आपणास सांपडते.

प्रकरण ४ थें.

मूळ काव्याची पुनर्रचना होण्याचें कारण.

रामाचा आयुष्यक्रम इतका शुद्ध व पवित्र आहे कीं, तो जाणल्यावर त्याजविषयीं कोणालाही दैवी आदर वाटल्यावांचून राहणार नाही व हिंदुस्थानांत त्याला देवकोटींत वसवून त्याची लोक पूजा करितात याविषयींही आश्चर्य वाटणार नाही. बुद्धधर्मीयांनीं सुद्धां त्याची कथा आपल्या भाषेंत उतरून घेतली आहे. व दशरथ-जातकांत त्यास “ आपल्यांतील एक अति प्राचीन बुद्ध ” असें नांव देऊन या आर्य-राष्ट्रवीराला आपल्या पंथांत ओढण्याचा प्रयत्न केला आहे. परंतु रामांत व इतर अलौकिक देवांश वीरांत एक महत्वाचा फरक आहे. मी देव आहे किंवा लोकांनीं मला देव म्हणावें असें दाखविण्याजोगें वर्तन त्यानें कधींही केलें नाही. आपल्या आयुष्यांत मी स्वतः देव आहे असें लोकांस स्पष्टपणें सांगणारा श्रीकृष्णच पहिला हाय, व लोक त्याला विष्णु म्हणून भजत हें आम्हीं दुसऱ्या ठिकाणीं दाखविणारच आहों. परंतु जेव्हां बुद्धाचे अनुयायी बुद्धाला परमात्मन् म्हणूं लागले व प्राचीन काळीं पुष्कळ बुद्ध होऊन गेले अशी जेव्हां लोकांची समजूत होऊं लागली त्या वेळीं सनातन धर्मी आर्य लोकांना आपण मोठ्या संकटांत सांपडलों आहों असें वाटलें असलें पाहिजे; कारण सामान्य जनतेला नेहमीं आपल्या मानसिक समाधानाकरितां अगर स्वास्थ्याकरितां कृष्ण अगर बुद्ध यांसारख्या मानवी देहांत वावरणाऱ्या दैवी व्यक्तींची जरूर भासत असते; व त्यामुळें साहजिकच

जनता अशा व्यक्तींना देव मानून राहते. या कारणास्तव जुन्या मताच्या आर्य लोकांनी त्यावेळीं वासुदेव विष्णूचा अवतार होता या तत्त्वाचा अंगीकार करून या अवतार वगैरे गोष्टींत विश्वास ठेवणारा जो पक्ष आधींच उत्पन्न झाला होता त्या पक्षाची सहा-नुभूति वैदिक धर्माकडे वळविली. याच कारणास्तव महाभारताची पुनर्रचना करणे प्राप्त झालें. कारण सर्व पौराणिक कथा त्यामध्ये भरलेल्या असल्याकारणानें त्या गोष्टींस नवीन रूप देतांना महाभारताची नवीनच रचना करावी लागली; व बौद्ध लोक ज्याप्रमाणें प्रत्येक युगांत एकेक बुद्ध होत असे असा भवंसा ठेवून त्याप्रमाणें जनतेस उपदेशही करीत, त्याचप्रमाणें वरील कारणास्तव कृष्णाच्या आधींच्या सर्व राष्ट्रवीरांना विष्णूचे अवतार समजण्यांत येऊं लागलें.

याप्रमाणें हिंदी राष्ट्रवीरांना नवें स्वरूप देत असतां महाभारतांतील रामोपाख्यानांत राम विष्णूचा अवतार आहे असें दाखविण्यांत आलें. रामायणाच्या मूळ आवृत्तींतील कथेंत असा प्रथम फरक झाला. हें रामोपाख्यान हल्लींच्या रामायणाच्या पूर्वीचें आहे व तें तसें असण्याचीं कारणें आम्ही याच पुस्तकांत दुसरीकडे दिली आहेत. राम विष्णूचा अवतार होय ही जी कल्पना ती रामायणाची पुनर्रचना होण्यास प्रवर्तक झाली. पुनर्रचनाकाराच्या पुढें महाभारताच्या दुसऱ्या आवृत्तीचा नमुना असल्यामुळें रामायणाच्या दुसऱ्या आवृत्तींत त्यानें महाभारताचें पुष्कळ बाबतींत अनुकरण केलें; परंतु पुनर्रचनेसाठीं रामायण ज्याच्या हातीं पडलें तो अगदीं सामान्य प्रतीचा मनुष्य असावा. कारण प्रथम त्याला महाभारता-इतका विस्तारही करतां आला नाहीं व दुसरें जीमुळें नवें-जुनें ओळखणें अगदीं अशक्य व्हावें अशी रचनाही करितां आली नाहीं. महाभारतांत प्रामुख्यानें दिसून येणारी जी तत्त्वज्ञानविषयक

मनोरम चर्चा तिचाही समावेश त्याला रामायणांत करितां आला नाहीं. असो; इतर दृष्टीनें जरी रामायणाचा आधुनिक संपादक त्या कामाला अयोग्य असला तरी मूळ काव्यांतील आवेश, कवित्व व साधेपणा यांचा त्याच्या मनावर पूर्ण ठसा उमटलेला असल्या कारणानें रामायणाची हल्लीची आवृत्ति सुद्धां सर्वांच्या मनाचें आकर्षण करिते.

मूळ रामायणांत वैष्णव स्वरूपाचा संपर्क सुद्धां नव्हता याबद्दल दुसऱ्या आवृत्तीच्या संपादकाच्या अयोग्यतेमुळेच रामायणांत प्रमाणें सांपडतात. ज्यांनीं ज्यांनीं म्हणून हें काव्य शोधक बुद्धीनें वाचलें आहे त्यांच्या लक्षांत ही गोष्ट आलेली आहे. या बाबतींत प्रो. म्यूर (Muir) यांनीं पुष्कळ प्रमाणें, मुद्दे, व उपपत्त्या काढल्या आहेत; परंतु त्यानें दिलेल्या उपपत्त्या विशेष पुरेशा नाहींत. कारण त्या योग नें रामाची वागणूक मनुष्यासारखी होती एवढेंच सिद्ध होतें. पण त्यानें मनुष्याचा अवतार घेतला होता त्या अर्थीं त्याला मनुष्याप्रमाणें वागणें भाग होतें असें त्यावर उत्तर देतां येईल. मी स्वतः विष्णु आहे असें दाखवून राम जर त्याप्रमाणें वागता तर रामायण फार थोडक्यांत आटपलें असतें. कारण फक्त इच्छा करण्याचा अवकाश होता कीं, लगेच रावणाचा व लंकेचा पूर्ण नाश होऊन सीता परत मिळाली असती. परंतु एवढें तरी कशाला ? जर राम देवाप्रमाणें वर्तन करित असता तर तो मुळीं सुवर्णमृगानें फसलाच नसता व मग सीताहरण मुळीं झालेंच नसतें. अवतार घेऊन जनतेला उपदेश करावयाचा असल्यास मनुष्याप्रमाणें वागणें हें फार आवश्यक असें वेदान्ती समजतात. आपल्या सिद्धांताच्या पुष्टीकरणार्थ दिलेल्या प्रो. म्यूर यांच्या श्लोकांची अशा पद्धतीनें वासलात

लावतां येईल; परंतु याच बाबतींत आमच्या मतें रामायणामध्ये अगदीं निर्णायक अशीं वचनें सांपडतात.

(१) अगदीं पहिल्याच सर्गांत रामाच्या पराक्रमाचें वर्णन करितांना नारद म्हणतो—

दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि. च ।

रामो राज्यमुपासित्वा ब्रह्मलोकं प्रयस्यति ॥

आतां राम जर विष्णूचा अवतार होता तर रामानें या आयुष्याचा शेवट झाल्यावर ब्रह्मलोकास जाण्याऐवजीं विष्णुलोकास जावयास पाहिजे होतें; व एवढ्यानेच राम अवतार होता या कल्पनेचें खंडन होतें. कारण या जगतामध्ये आयुष्य त्रमीत असतां तो जरी मनुष्याप्रमाणें वागला तरी जगताचा त्याग केल्यानंतर तो विष्णूचा अवतार असल्याकारणानें त्यानें विष्णुलोकांस जावयास पाहिजे होतें. राम विष्णूचा अवतार होता ही गोष्ट नारदाला तरी संमत नसावीसें दिसतें. तो फक्त त्याला एक मोठा मनुष्य या नात्यानें मान देतो; व त्याच्या पुण्यमय आयुष्यानंतर तो ब्रह्मलोकास जाईल असा तो साहजिकच उल्लेख करतो. या श्लोकामुळे टीकाकारासही अडचण उत्पन्न झाली असून तो त्याचें ' ब्रह्मलोकं मायिकं वैकुंठादि लोकम् । अनेन निजनिर्त्यकर्मयोगोपेतस्य ब्रह्मलोकप्राप्तिरिति ध्वनिः । जो जो आपल्या आयुष्यांत मनुष्याला आवश्यक असणारीं सर्व कृत्यें करतो त्याला त्याला मृत्यूनंतर ब्रह्मलोक मिळतो असा या श्लोकांतून ध्वनि निघत आहे ' असें स्पष्टीकरण करतो. उत्तरकांडांत मात्र ब्रह्मदेव रामाला आपल्या पूर्वीच्या म्हणजे विष्णूच्या शरीरांत प्रवेश करावयास सांगतो व त्याच्या सांगण्यावरून रामही आपल्या शरीरांत प्रवेश करितो; व त्याचे अनुयायी जे अयोध्येतील रहिवासी ते शांतनक लोकाप्रत जातात. दुर्गाव सूर्यमंडलास परत जातो.

व वानररूप धारण केलेले इतर देव आपापलीं पूर्वरूपे धारण करितात. एवढ्या प्रकारानंतर सुद्धां नारदाला राम विष्णूचा अवतार होता या गोष्टीची खबर असू नये हे फार चमत्कारिक दिसते. त्याच सर्गांत पुढे नारद, राम “ विष्णुना सदृशो वीर्ये ” (वीर्यांत विष्णुप्रमाणे) होता, असे म्हणतो. व यावरून नारद रामाला विष्णूचा अवतार समजत नव्हता हे सिद्ध होते. हेच वाक्य दुसऱ्या कित्येक सर्गांतही आढळते; व कसूच गेले तर “ ज्या अर्थी तो मनुष्याप्रमाणे वागत होता त्या अर्थी त्याला विष्णूसारखा म्हणतां येईल ” असा त्याचा अर्थ करितां येईल. परंतु पुढे जर तोच कवि राम विष्णूचा अवतार होता हे स्पष्ट लिहितो तर तोच कवि दुसऱ्या ठिकाणीं अशा उपमा योजील तर त्यामुळे त्याच्या-ठायीं कवित्वाचा अभाव होता असे म्हणावे लागेल.

(२) अजिंक्य असा राक्षसराज जो रावण त्याचा वध करण्यासाठीं परमेश्वराने अवतार घ्यावा अशी प्रार्थना करण्याकरितां देव प्रथम ब्रह्म्याकडे व नंतर विष्णूकडे गेले ही कथा अगदीं प्रथम बालकांडाच्या १५ व्या सर्गांत आढळते. रघुवंश व पद्मपुराण यांच्यातील वर्णनांशीं तुलना केली असतां हा सर्ग विस्ताराच्या व वर्णनाच्या मानाने इतका नीरस आहे; त्याचप्रमाणे रामायणांत इतर ठिकाणीं दिसणाऱ्या विस्तृत व तेजस्वी वर्णनामध्ये व या सर्गातील वर्णनामध्ये इतका फरक आहे कीं, हा सर्ग कोणी तरी अकुशल माणसाने रामायणांत घातला असला पाहिजे असे वाटल्यावांचून राहवत नाही. दशरथाचा ज्येष्ठ पुत्र या नात्याने विष्णु जेव्हां पृथ्वीवर अवतार घेतो त्या वेळीं त्यास मदत करण्याकरितां म्हणून इतर सर्व देव वानरपुत्र म्हणून जन्म घेतात व इंद्र वालीचे रूप घेतो, अशी कथा बालकांडाच्या १७ व्या सर्गांत

दिलेली आहे. आतां खरें पाहिलें तर वालीनें रामाला कोटेंही मदत तर केली नाहीच; परंतु उलटा विरोधच केला. विष्णूचा सर्वांत बलाढ्य मित्र व बडील बंधु जो इन्द्र त्यानें रामरावणयुद्धांत रामास कांहींक मदत न करितां आपलें आयुष्य फुकट घालवावें, या प्रकारावरून असें दिसतें कीं, आधींच नीटपणें वर्णिलेल्या पात्रांशीं अवताराच्या या नवीन कल्पनेची कशीबशी जुळणी केली आहे.

विष्णूच्या १० अवतारांची कथा महाभारतांतील अथवा रामायणांतील नसून ती पुराणकारांच्या कल्पनेतून निघालेली आहे, हें रामायणावरूनच दाखवितां येईल. मूळ रामायण ज्या काळीं रचिलें गेलें त्या काळीं वराह हा विष्णूचा अवतार मानिला जात नसे.

ततः समभवद् ब्रह्मा स्वयंभूर्देवतैः सह ।

स वराहस्ततो भूत्वा प्रोज्जहार वसुंधराम् ॥

असृजच्च जगत्सर्वं सह पुत्रैः कृतात्मभिः ।

या श्लोकाचे विवरण करितांना टीकाकाराला मोठी अडचण येऊन पडली आहे. तो म्हणतो “ त्रिमूर्तिविराजः विष्ण्वात्मकोऽशो वसुंधरां प्रोज्जहार । तस्यैव विराजः रजप्रधानः सृष्टिव्यापारवानंशो ब्रह्मा इति व्यवहियमाणः सर्वं जगद् असृजत् । ” त्रिमूर्तिआणि ब्रह्मा या शब्दाचे पाडलेले तुकडे ही सर्व टीकाकारांच्या कल्पनेची कारागिरी होय. “ ब्रह्म्यानें वराहरूप धारण करून पृथ्वी वर उचलली; व नंतर त्यानें आपल्या पुत्रासहवर्तमान सर्व विविध सृष्टि उत्पन्न केली ” हा त्या श्लोकाचा साधा अर्थ आहे; व त्यावरून वराहाचे रूप ब्रह्मदेवाने घेतलेलें असून त्यामध्ये विष्णूचा कांहीं संबंध नाही हें स्पष्ट दिसून येतें. त्याचवरून मूळ रामायणकर्त्याला १० अवता-

रांची कल्पना माहीत नव्हती हे दिसून येते. हल्लीचे रामायण ज्या काळी लिहिले गेले त्या काळी ही कल्पना परिणत होण्याच्या मार्गास लागली होती व पुराणकाळी तिची पूर्ण परिणति झाली. या गोष्टीवरून कित्येक पुराणांचा काल ठरविता येण्याजोगा आहे.

कारण रामायणांतल्याप्रमाणेच, राम विष्णूच्या अर्धांशापासून झाला असून भरत एकचतुर्थांशापासून उत्पन्न झाला होता व राहिलेल्या चतुर्थांशापासून लक्ष्मण व शत्रुघ्न उत्पन्न झाले होते, ही कथा कालिदासही रघुवंशांत वर्णन करितो. परंतु राम फक्त विष्णूचा अर्धा अंश होता एवढ्यावर पुराणकारांची तृप्ति होत नाही. पद्मपुराणकांणी असे लिहिले आहे कीं, राम विष्णूचा संपूर्ण अंश असून भरत पांचजन्यापासून उत्पन्न झाला, लक्ष्मण विष्णूचे शयनस्थान जो महासर्प त्यापासून व शत्रुघ्न सुदर्शन चक्रापासून उत्पन्न झाला.

कैकेय्यां भरतो जज्ञे पांचजन्यांशसंभवः ।

अनंताशेन संभूतो लक्ष्मणः परवीरहा ॥

सुदर्शनांशाच्छत्रुघ्नो संजज्ञेऽमितविक्रमः ॥

पद्मपुराण.

सीता पूर्वजन्मी लक्ष्मी होती या गोष्टीऐवजीं, सीता पूर्वजन्मी एका ब्राह्मणची वेदवती नांवाची कन्या होती असा उल्लेख रामायणांत सांपडतो. त्यावरून रामायणाच्या पुनर्रचनाकाळीही वैष्णव-सिद्धांत पूर्ण प्रस्थापित झाला नव्हता असे दिसते. पद्मपुराणाने रामायणांतील सीतेसंदर्भाच्या या गोष्टींत सुधारणा केली व आतां लोकांची अशी समजूत झाली आहे कीं, सीता ही लक्ष्मीशिवाय दुसरी कोणीच नव्हती.

अथ लोकेश्वरी लक्ष्मीर्जनकस्य निवेशने ।

सीता मखे समुत्पन्ना बालभावेन सुंदरी ॥

पद्मपुराण.

या व आणखी अशाच गोष्टींत कालिदासानंतर जवर फरक* झाले आहेत; त्यावरून असे वाटते की, पद्मपुराण वगैरे पुराणे कालिदासानंतर कित्येक वर्षांनीं सुमारे ७००।८०० इ. स. या सुमारास हल्लीच्या स्थितींत आलीं असावीं.

* याच बाबतीत आम्ही आणखी एक उदाहरण देतो. लक्ष्मणास इंद्रजिताला मारण्याइतकी शक्ति यावी म्हणून १२ वर्षे रामानें त्याला कांहीं खाऊ दिलें नाहीं अशी लोकांत समजूत आहे. व तो सर्पाचा अवतार असल्यानें त्याला इतक्या दीर्घकालपर्यंत वातभक्षण करून राहतां आले असेंही लोक समजतात. वाल्मीकीच्या रामायणाच्या अगदीं अलीकडच्या आवृत्तींत सुद्धां या कल्पनेला आधार सांपडत नाहीं. उलट सीतेनें वाढलेलें मांस तो दररोज खात असे असाच त्यांत उल्लेख सांपडतो.

अग्रे प्रदाय भूतेभ्यः सीताऽथ वरवर्णिनी ।

तयोरुपपदे भ्रात्रोर्मधु मांसं च तद्भृशम् ॥

तयोस्तुष्टिमथोत्पाद्य वीरयोः कृतशौचयोः ।

विधिवज्जानकी पश्चाच्चक्रे तत्प्राणधारणम् ॥

अयोध्याकांड.

प्रकरण ५ वें.

महाभारताच्या नमुन्यावर झालेली भर.

मूळ रामायणांत वैष्णव कल्पनांचा गंध देखील नव्हता; परंतु त्यांचा समावेश करण्याकरितांच रामायणाची पुनर्रचना झाली हे आतांपर्यंत सिद्ध केले. आतां महाभारताच्या नमुन्यावर अथवा इतर कांहीं कारणामुळे रामायणांत ज्या आणखी कांहीं गोष्टींची भर पडली आहे त्यासंबंधी विचार करूं. रामायणाच्या दुसऱ्या संपादकानें रामायणांत जी भर घातली आहे तीपैकी, स्वतःच्या काव्य-शक्तीला वाव मिळावा याकरितां कांहीं घातलेली आहे हे प्रथमतः लक्ष्यांत ठेविलें पाहिजे. या त्याच्या इच्छेमुळे ऋतु, लंकानगरी, रावणाचें ऐश्वर्य इत्यादिकांचीं मूळांतल्यापेक्षां अधिक वर्णनें; राम, तारा, सीता, कौसल्या किंवा मंदोदरी यांचे मूळांतल्यापेक्षां अधिक व निरनिराळ्या प्रकारचे विलाप; व स्त्रीपुरुष पात्रांच्या तोंडीं जास्त घातलेलीं भाषणे यांचा रामायणांत भरणा झाल्यामुळे रामायणाला मुळांतल्या पेक्षां दुप्पट विस्तार प्राप्त झाला आहे. या प्रक्षिप्त गोष्टी व ही भर बहुतेक लांब वृत्तांत आहे; व त्यांत कित्येक ठिकाणीं यमकें साधलीं आहेत; कित्येक ठिकाणीं अनुष्टुप् छंदांत जें आहे त्याचीच पुनरावृत्ति लांब वृत्ताच्या श्लोकांत झालेली आहे; व कित्येक ठिकाणीं मागच्या पुढच्या संदर्भास विसंगत अशीं विधाने केलेलीं आहेत; त्यामुळे प्रक्षिप्त कोणते हे सहज कळून येतें. उदाहरणार्थ— अयोध्याकांडांतील २२ व २३ हे अध्याय व त्यांच्या मागच्या २१ व्या अध्यायांतील ५१ ते ६४ हे लांब वृत्तांतले श्लोक घ्या. यांमध्ये मागच्याच्या पुनरावृत्तीशिवाय दुसरें कांहीं नाही. हीच

स्थिति त्याच कांडांतील ३४ व्या अध्यायांतील ५५-६१ या श्लोकांची आहे. त्याचप्रमाणे त्याच कांडाच्या ४१ व्या सर्गात राजस्त्रियांचा शोक लांबविला आहे. परंतु त्यामुळे सर्ग ४० व ४२ यांमधील संदर्भ अगदीं तुटतो. अरण्यकांडांतील ६३ व्या सर्गात तर रामाचा शोक लांब वृत्तांत वर्णिलेला असून त्यांतील सर्व कल्पना मागे येऊन गेलेल्या आहेत.

अकम्पन रावणाकडे जाऊन राम व खर यांमधील युद्धांत खर मृत्यू पावला ही बातमी रावणास कळवितो. व “रामाची पत्नी सीता हिला पळवून आणून त्यायोगे रामाचा अपमान कर आणि त्याचा उत्साह नष्ट कर ” असा उपदेश तो रावणाला करतो. त्यावरून रावण मारीचाकडे जाऊन त्याला स्वतःला मदत करण्यास सांगतो; परंतु त्यानें रावणाचें मन परावृत्त केल्यामुळे तो लंकेस परत येऊन स्वस्थ बसतो अशी कथा अरण्यकांडांतील ३१ व्या सर्गात आहे. परंतु शूर्पणखेनें सीताहरणाची कल्पना ज्या कौशल्यपूर्ण रीतीनें सुचविली तीमधील सर्व सौंदर्य या कथेनें नाहीसें होतें. या कथेमुळे रावणाचा हृष्टीपणा कमी दर्जाचा दिसतो. व त्याचप्रमाणे यामुळे शूर्पणखेच्या करामतीची अगोदरच कल्पना होते. या दोन्हीही गोष्टी काव्यदृष्ट्या अत्यंत हीन होत. याप्रमाणे पुढे होणाऱ्या गोष्टींची अवास्तव माहिती करून देणारा हा सर्ग उघड-उघड प्रक्षिप्त आहे.

सुंदर कांडांतील ६ व्या व ७ व्या सर्गात यमकबद्ध श्लोकांमध्ये पावसाळ्याचीं वर्णनें असून त्यांत नावीन्य व सौंदर्य कांहींच नाही. २८ व्या सर्गात लाव वृत्तांत सीतेचा विलाप आहे. परंतु त्या स्थलीं तो अगदीं निरर्थक वाटतो. या सर्गांमुळे मागील कथाभागाशीं विसंगतता आलेली असून कथासंदर्भ तुटला आहे.

आपल्या सभोवतीं असणाऱ्या राक्षसिणीमुळे भ्यालेली सीता २६ व्या सर्गांत शोक करीत आहे. सर्व राक्षसिणींमध्ये सीतेशीं मित्रभावानें वागणारी त्रिजटा “ रावण युद्धांत मेला असून राम विजयी झाला आहे ” असें स्वप्न आपण पाहिल्याचें सीतेला २७ व्या सर्गांत सांगते; व त्यामुळे सीतेला समाधान वाटून ती २७ व्या सर्गाच्या शेवटीं म्हणते—

ततः सा ऱ्हीमती वाला भर्तुर्विजयहर्षिता ।

अवोचद्वादि तत्सत्यं भवेयं शरणं हि वः ॥

परंतु त्याच्याच पुढच्या २८ व्या सर्गाचा पहिला श्लोक

सा राक्षसेन्द्रस्य वचो निशम्य

तद्रावणस्याप्रियमप्रियार्हा ।

सीता वितत्रास यथा वनांते

सिंहावपन्ना गजराजकन्या ॥

असा आहे.

रावणाच्या भाषणाचा पुन्हां केलेला हा उल्लेख व त्यावरून सीतेचा पुनः शोक करणें हें अगदीं चमत्कारिक आहे; कारण रावण तेथून भाषण करून गेल्यानंतर पुष्कळ गोष्टी घडलेल्या आहेत. राक्षसींनीं सीतेला भीति दाखविली; त्रिजटेनें सीतेला आपलें स्वप्न सांगितलें; व त्यामुळे सीतेला समाधान वाटलें. इतक्या गोष्टी रावण गेल्यानंतर घडलेल्या आहेत. परंतु कवि तर रावणानें आपलें कटु भाषण नुक्तेंच संपविलें असें धरून चालला आहे. त्याच्यापेक्षां जास्त काळजीनें लिहिणारा कवि असता तर त्यानें “ निशम्य ” या शब्दाच्या ऐवजीं “ अनुस्मृत्य ” असा शब्द तरी घातला असता; कारण “ रावणाच्या भीतिप्रद शब्दांची आठवण होऊन ” हें “ रावणाचे भीतिप्रद शब्द ऐकून ” यापेक्षां कांहीं तरी बरें दिसतें.

यासारखे किती तरी सर्ग केवळ रामायणाचा विस्तार वाढविण्याच्या हेतूने नवीन घालण्यांत आले आहेत. त्यांच्यामध्ये मुळांतल्यापेक्षां जास्त वर्णनें, विलाप व भाषणे असून त्यांच्यातील द्विरुक्तीमुळे ते वाचावेसे देखील वाटत नाहींत. त्यांची रामायणांत इतकी रेलचेल आहे कीं, त्यांचीं विशिष्ट उदाहरणे देण्याचें विशेष कारण नाहीं. तेव्हां वरच्याच्या जोडीला युद्धकांडांतील १११ व्या सर्गाचें आणखी उदाहरण दाखवून देऊन हा विषय पुरा करूं. या सर्गामध्ये मंदोदरीचा विलाप आहे. या वर्णनांत मागील वर्णनांची पुनरावृत्ति तर आहेच; परंतु त्यांत विसंगतिही भरपूर आहे. कारण, ११० व्या सर्गांत ८३ व्या श्लोकांत “ मला रावणाच्या या शवाची उत्तरक्रिया करण्याची इच्छा आहे ” असें विभीषण रामाला सांगतो.

एतस्य यत्प्रेतगतस्य कृत्यं
तत्कुरुमिच्छामि तव प्रसादात् ॥

रामही

मरणांतानि वैराणि निर्वृत्तं नः प्रयोजनम् ।

असें म्हणून त्याला अनुमति देतो. इतकें झाल्यावर पुन्हां मंदोदरी विलाप करते काय आणि नुकत्याच दर्शविलेल्या आपल्या मनोवृत्तीशीं अत्यंत विसंगत अशी मनोवृत्ति धारण करून विभीषण त्याच विषयावर पुन्हां भाषण करूं लागतो काय ! सर्वच गोंधळ आहे. हा सर्ग स्पष्टपणे प्रक्षिप्त असून यांतच पहिल्याप्रथम मंदोदरीचा उल्लेख आला असून तो रामायणांत शेवटचाच आहे. महाभारतांत ज्याप्रमाणें दुर्योधनाच्या स्त्रीचा उल्लेख मुळींच न करून काव्यसौंदर्य वाढविण्यांत आलें आहे, त्याप्रमाणें वाल्मीकीनें स्वतः आपल्या काव्यांत रावणाची स्त्री मंदोदरी व इंद्रजिताची स्त्री सुलोचना यांचा उल्लेखही केला नसावा असें वाटते.

रामायणाची पुनर्रचना ज्याने केली त्याने आपल्या काव्यशक्तीस वाच देण्याची इच्छा धरून रामायणांत नवीं वर्णनें, नवे विलाप व नवीं भाषणे घातलीं; त्याप्रमाणें त्याच इच्छेनें त्यापुढील कवीनीं रामायणास नमुनेदार सर्गबंध काव्याचें रूप दिलें. भवभूतीच्या उत्तररामचरितांत रामायणाच्या विभागांचा अध्याय असा उल्लेख आला आहे; त्यावरून रामायणाला सर्गबंध काव्याचें स्वरूप रामायणाच्या पुनर्रचनाकारानंतर पुष्कळ काळानें प्राप्त झालें असलें पाहिजे, हें पूर्वी सिद्ध केलेंच आहे. रामायणास सर्गबंध काव्य वनवावयाचें असल्यामुळें त्याच्या प्रत्येक अध्यायाच्या शेवटीं एक एक लांब वृत्ताचा श्लोक घालावा लागला आहे; व ज्यांना ज्यांना काव्यगुणदोषविवेचनाची शक्ति आहे, त्यांनीं त्यांनीं या श्लोकांना नवीन ठरविलें आहे. त्यांतील कांहीं श्लोक पुनर्रचनाकारानें लिहिले आहेत असें जरी सिद्ध करतां येत असलें तरी त्यांतील बहुतेक सर्व मागाहून घातलेले आहेत असें त्यांच्या अप्रसिद्ध वृत्तांवरूनच दिसून येतें. या श्लोकांतून मार्गें गेलेल्या कल्पनांची सरसहा पुनरावृत्ति असून कित्येक ठिकाणीं तर पूर्वीच्या कथासंदर्भाशीं अत्यंत विसंगतता आढळते. या गोष्टीचें एकच उदाहरण पुढें होईल. अयोध्याकांडांतील ५२ व्या सर्गाच्या शेवटीं शेवटीं राम म्हणतो—

अद्य दुःखं तु वैदेही वनवासस्य वेत्स्यति ।

प्रणष्टजनसंवाधं क्षेत्रारामविवर्जितम् ।

विषमं च प्रपातं च वनमद्य प्रवेक्ष्यति ॥

आणि एवढें असून नवीन घातलेल्या लांब वृत्ताच्या शेवटच्या श्लोकांत

स लोकपालप्रतिमप्रभाव—

स्तीर्त्वा महात्मा वरदो महानदीम् ।

ततः समृद्धान् शुभसस्यमालिनः

क्षणेन वत्सान् मुदितानुपागमत् ॥

असें म्हटलेले आहे. खरा प्रकार असा आहे की, रामाच्या वेळीं भरभराटीस आलेला वत्सदेश मुळींच अस्तित्वांत नव्हता. गंगा व यमुना यांमधील सर्व प्रदेश अरण्यमय असून त्यांच्या संगमावर राहत असलेल्या भरद्वाजाशिवाय त्या प्रदेशांत कोणाचीही वसति नव्हती.

(२). रामायणांत आणखी भर घालण्यास काल्पनिक गोष्टींच्या बाबतींत वरच्या इतकीच वाव सांपडली. महाभारताच्या पुनर्रचने-नंतर प्रत्येक महाकाव्य व पुराण यांना काल्पनिक कथांचा अथवा प्रचलित दंतकथांचा संग्रह बनविण्याची महत्वाकांक्षा उद्भूत झाली व तीस अनुसरून हल्लींच्या रामायणांत दंतकथांचा खूप भरणा आहे. त्यांपैकी काहीं अगदी योग्य ठिकाणी पडलेल्या असून काहीं मात्र अगदी अयोग्य ठिकाणी घातलेल्या आहेत. अशा कथांचा सर्वांत जास्त भरणा उत्तरकांडांत आहे. रामाच्या पराक्रमाविषयींच्या व रावणाच्या दुष्कृत्याविषयींच्या पुढें असलेल्या इतिहासावर संतुष्ट न होऊन अगदी अलीकडेपर्यंत रामायणांत सर्गावर सर्ग घातले जात आहेत. व अशा कित्येक सर्गावर ते कृत्रिम व प्रक्षिप्त आहेत या कारणानें खुद्द टीकाकारांनींच टीका करण्याचें नाकारिलेले आहे. वाली व मारुति यासंबंधीच्या गोष्टी व विशेषतः मारुतीच्या व्याकरणनैपुण्याचा उल्लेख, या गोष्टी मागून घातल्या गेल्या असल्या पाहिजेत. पुढें तर लक्ष्मणाच्या तोंडीं कित्येक गोष्टी घातल्या आहेत. लक्ष्मण रामाला यज्ञविषयक गोष्टी सांगतो, व रामही त्याला उलट अनेक नानाविध गोष्टी सांगतो. लक्ष्मणाला गोष्टी सांगण्यास लावण्यांत पुनर्रचनाकारानें आपलें अकुशलत्व स्पष्टपणें जाहीर केले आहे. गोष्टी बहुधा वृद्ध आणि सन्मान्य मंडळी सांगत असतात.

परंतु उत्तरकांडाच्या ८४ व्या व ८५ व्या सर्गांत वयानें व ज्ञानानें लहान असा लक्ष्मण रामाला दंतकथा सांगत असल्याचा मोठा चमत्कारिक देखावा नजरेस येतो. राम लक्ष्मणाला वृत्रवधाची प्रसिद्ध गोष्ट सांगावयास सांगतो हें तर हास्यास्पदच होय. परंतु स्वतःच्या काळीं प्रचारांत असलेल्या दंतकथा कोणत्याना कोणत्या तरी पात्राच्या तोंडीं योग्यायोग्यतेचा विचार न करतां घालण्याचा हा पुनर्रचनाकाराचा प्रयत्न असावा असें दिसतें.

याच विषयांत आणखी शिरून एकंदर प्रक्षिप्त गोष्टींची गणना करूं गेल्यास तें फार कालावधीचें व तसेंच श्रमाचें काम होईल व तें काम सोपेंही नाहीं. परंतु कांहीं उदाहरणें देऊन सिद्ध करितां येईल कीं, किशेक गोष्टी प्रथमदर्शनीच प्रक्षिप्त आहेत हें दिसून येतें. शांता व ऋष्यशृंग यांची कथा उघड उघड मागाहून घातलेली आहे. कारण तीमुळें कथासंदर्भ तुटत आहे. दशरथ आपला कुलगुरु जो वसिष्ठ त्याला आपली अश्वमेध करावयाची इच्छा आहे असें सांगतो. वसिष्ठाला राजाचें म्हणणें पसंत पडून तो सरयूच्या पलीकडच्या तीरावर यज्ञभूमि तयार करा व घोडा मोकळा सोडा अशी आज्ञा सेवकांना करतो. दशरथ राजी कौसल्येला दीक्षा घ्यावयास सांगतो; व तीं सर्व आनंदमग्न होतात. इतकें झाल्यावर सुमंत—हा वसिष्ठापेक्षांसुद्धां हुषार असावा!—मध्येच येऊन सनत्कुमाराविषयींच्या गोष्टी सांगतो. व शेवटीं ऋष्यशृंगाला आणवितात. त्यानंतर राजा ऋषींना व वसिष्ठाला पूर्वींचाच प्रश्न करतो; त्याला पूर्वींचेच उत्तर मिळतें; व राजा पुन्हां प्रधानांना पूर्वींचेच हुकूम सोडतो. त्यामुळें—

संभाराः संभ्रियन्तां ते तुरगश्च विमुच्यताम् ।
सरय्वाश्चोत्तरे तीरे यज्ञभूमिर्विधीयताम् ॥

हा श्लोक तीन वेळां आला आहे. याप्रमाणें या गोष्टीनें मागील कथासंदर्भ तुटत असल्यानें ती मागाहून घातलेली असली पाहिजे. विश्वामित्र व वसिष्ठ यांच्यामधील भांडणाच्या गोष्टी याच जातीच्या होत. या गोष्टी सांगतांना शतानंद विश्वामित्राच्या अचाट कृत्यांचें मोठ्या आवेशानें व वक्तृत्वपूर्ण वर्णन करतो तर त्या वेळीं मूळ गोष्टीचें पुढें काय झालें ही वाचकाला उत्कंठा लागलेली असते. या गोष्टी निःसंशय महाभारतांतूत घेतल्या आहेत, व त्या तशा घेतल्या आहेत यावरून जीं अनुमानें निघतात त्यांविषयीं पुढें विचार करूं.

दुसरें व तिसरें कांड हीं मात्र या प्रकारच्या कथांपासून अलिप्त आहेत. कावळ्याचा डोळा गेल्याबद्दलची गोष्ट प्रक्षिप्त असून तिजवर टीक कारांनी टीकाही केलेली नाही. परंतु ती गोष्ट भव-भूतीच्या आधीं घातली गेली असली पाहिजे, कारण आपला प्रसिद्ध श्लोक त्यानें या प्रक्षिप्त सर्गांतूनच घेतला आहे.

त्वदर्थमिव विन्यस्तः शिलापट्टोऽयमग्रतः ।

यस्यायमभितः पुष्पैः प्रवृष्ट इव केशरः ॥

शिवाय रामायणाच्या एकंदर विशुद्ध रचनेशीं हा सर्ग विसंगत आहे; कारण रामायणांतील सीता व राम यांच्या प्रणयार्ची वर्णनें अत्यंत शुद्ध व निर्दोष आहेत. वातापी व इल्वल यांची गोष्टही प्रक्षिप्तच आहे; कारण तीमुळेही मागचा पुढचा संबंध तुटत असून तींत कित्येक श्लोकांची पुनरावृत्तिही झालेली आहे.

निगृह्य तरसा मृत्युं लोकानां हितकाम्यया ।

यस्य भ्रात्रा कृतंयं दिक् शरण्या पुण्यकर्मणा ॥

हा श्लोक दोनदां आला आहे; आणि

धारयन् ब्राह्मणं रूपमिल्वलः संस्कृतं वदन् ।

या श्लोकांत संस्कृत या शब्दाचा उपयोग आर्यांची भाषा या अर्थी केला आहे. परंतु त्याचा तसा उपयोग प्राचीन ग्रंथांतून केलेला आढळत नाही. किष्किंधा कांडांत अशा कांहीं दंतकथा आहेत; परंतु सुंदरकांड व युद्धकांड यांमध्ये फारच थोड्या आहेत. त्यांचा सर्वांत जास्त भरणा उत्तरकांडांत असून त्यांचा प्रक्षिप्तपणा सहज नजरेस येतो.

रामायणांत भर घालण्यास आणखी तिसरें कारण म्हणजे रामायणाला ज्ञानभांडार बनविण्याची पुनर्रचनाकाराची इच्छा होय. या ज्ञानसंग्रहाच्या बाबतींत महाभारताची बरोबरी कोणताही ग्रंथ करूं शकत नाही. त्यामध्ये आपल्याला दंडनीति, तत्त्वज्ञान, शास्त्रें व धर्म यासंबंधींची इतकी संपूर्ण माहिती मिळते की, त्या त्या विषयावर स्वतंत्रपणें लिहिलेल्या पुस्तकांतून तशी मिळेल की नाही याविषयीं वानवाच आहे. तात्त्विक व धार्मिक बाबतींत भगवद्गीता, शांतिपर्व व अनुशासनपर्व हीं प्रमाणभूत मानलीं जातात. परंतु या बाबतींत रामायणाच्या द्वितीय संपादकाला मुळींच यश आलेलें नाही. याचें कारण एक तर त्या काळीं प्रचलित असलेल्या रामायणाची रचना असल्या प्रकारच्या फरकाला अनुकूल नसेल; किंवा पुनर्रचनाकारच असावा तितका कुशल किंवा विद्वान् नसेल. तथापि महाभारताचें अनुकरण करून, ज्ञानाच्या नानाविध शखांचें विवरण करण्याकरितां सर्गचे सर्ग मात्र रामायणांत घातलेले आहेत; परंतु कथासंदर्भाशीं ते विसंगत असल्याकारणानें त्यांचा प्रक्षिप्तपणा तेव्हांच नजरेस येतो. ज्या वेळीं रामानें भरताला अयोध्येकडील एकंदर वर्तमानासंबंधानें उत्सुकतेनें प्रश्न करण्यास पाहिजे होते, त्या वेळीं राम भरताला दंडनीतीचे धडे शिकवू लागतो; असा चमत्कारिक प्रकार अयोध्याकांडाच्या ज्या १००

व्या सर्गांत आहे तो सर्ग महाभारतांतून उतरून घेतलेला असून मागील कथाभागाशीही विसंगत आहे हें मागे सिद्ध केलेच आहे.

सीतेला शोधण्याकरितां वानरसमूह निघाले असतां, त्यांना सुग्रीवाच्या तोंडून पृथ्वीची भौगोलिक माहिती सांगवून किष्किंधा कांडाच्या ४०—४४ सर्गांत या पुनर्रचनाकारानें असाच गोंधळ उडवून दिला आहे. “ मला त्या दुष्ट राक्षसाचे (रावण चे) वसातिस्थान माहीत नाही ” हें सुग्रीवाचें म्हणणें, आणि लंका-नगरी त्या वधयोग्य राक्षसाचें निवासस्थान आहे ” हें त्याचेंच म्हणणें हीं परस्परांशीं किती विसंगत आहेत हें पूर्वीच दाखविलें आहे; परंतु या भूगोलविषयक प्रक्षिप्त सर्गांत आणखीही कित्येक अत्यंत असंभाव्य गोष्टी आढळतात. पहिली गोष्ट ही कीं, सुग्रीव जरी सर्व मार्ग किष्किंधेहून दाखवितो आहे, तरी या सर्गांतील वर्णनांत वर्णनमध्य दिल्लीच्या आसपास आहे; यामुळें किष्किंधेच्या उत्तरेस असणाऱ्या नद्या व प्रदेश वगैरे तिच्या दक्षिणेस असल्याचें या सर्गांवरून भासतें. तेव्हां सहजच तर्क होतो कीं, या सर्गांच्या लेखकाच्या काळीं कुरुक्षेत्र हें आर्यप्रदेशाचें मध्यस्थान असल्या-कारणानें तें त्यानें या वर्णनाच्या मध्यस्थानीं कल्पिलें असावें. टीकाकाराला सुद्धां ही विसंगत गोष्ट दिसून आल्यामुळें तो म्हणतो—

हिमवद्विध्यमध्यवर्ति आर्यवर्तापेक्षया

प्राच्यादिविभागाः ॥ !!!

याच वर्णनांतील दुसरी एक मोठी विसंगत गोष्ट म्हणजे सुग्रीवानें केलेला पांड्य देशाचा उल्लेख होय.

युक्तं कवाटं पांड्य नां गता द्रक्ष्यथ वानराः ।

जर रामाच्या वेळीं या वर्णनांत उल्लेखिलेले पांड्यादि दक्षिणे-

कडील देश अस्तित्वांत होते, तर सांतेला शोधण्याकरितां व रावणाशी युद्ध करण्याकरितां रामाला मनुष्याची मदत मिळूं नये हें फार चमत्कारिक दिसतें. रामकालीं आर्यांच्या वसाहती गोदावरीच्या दक्षिणेस मुळींच नव्हत्या* या-विषयीं संशय घेण्यास अगदीं जागा नाही. तेव्हां पांड्य देशाचा हा उल्लेख म्हणजे निव्वळ कालविपर्यास होय. श्रीकांच्या वेळीं पांड्य राष्ट्र चांगलें प्रसिद्ध होतें; व रामायणाचा पुनर्रचनाकार इसवी सनापूर्वी १०० या सुमाराचा असल्यामुळे, त्या वेळीं माहीत असलेल्या देशांचें भूगोलवर्णन जसेंच्या तसें त्यानें उतरलें असलें पाहिजे; तेव्हां पांड्य देशाचा त्यांत साहजिकच उल्लेख आला असावा. अगस्त्य ऋषींचा आश्रम गोदावरीच्या उत्तर तीरावर होता असें अरण्यकांडांत लिहिलेलें आढळतें; परंतु सुग्रीवाच्या या भूगोलवर्णनांत तो आश्रम मलय पर्वताच्या शिखरावर होता असें लिहिलें आहे.

तस्यासीनं नगस्याग्रे मलयस्य महौजसः ।

द्रक्ष्यथादित्यसंकाशमगस्त्यमृषिसत्तमम् ॥

“ अगस्त्याचे पुष्कळ आश्रम होते ” असें टीकाकार स्पष्टीकरण करतो. पुनर्रचनाकारानें ज्या वेळीं हें वर्णन लिहिलें त्या वेळीं अगस्त्य दक्षिणेकडे राहत होता अशी समजूत असावी व लोकांनीं त्याला या जागीं नेऊन ठेविलें असावें. परंतु लोकमताची अशी हुबेहूब नकल करितांना विरोध व विसंगतता उत्पन्न होते याकडे मुळींच लक्ष या पुनर्रचनाकारानें दिलें न हीं.

* द्राविडाः सिंधुसौवीराः सौराष्ट्रा दक्षिणापथाः । (३७ । १० । २)
हे राजे रामाच्या राज्याभिषेकाच्या वेळीं हजर होते असें रामायणांत वचन आहे; परंतु वर दिलेल्या कारणावरूनच तें प्राक्षिप्त आहे हें दिसून येईल.

रामायणांत भर पडण्याचें शेवटचें परंतु महत्वाचें कारण म्हणजे अद्भुत गोष्टींची भरती करण्याची इच्छा हें होय. अद्भुततेविषयी लोकांची इच्छा कालानुक्रमानें वाढत आहे, व त्यामुळें रामायणांत चमत्कार व आश्चर्ये यांचा एकसारखा इतका भरणा होत आहे कीं, रामचरित्राविषयी लोकांत हल्लीं ज्या कल्पना प्रसृत आहेत त्यांच्याशीं जुन्या लोकांना संमत असलेली ही वाल्मीकिरामायणाची आवृत्ति जर ताडून पाहिली तर ती फार साधी व रुक्ष आहे असें म्हणावें लागेल. या अद्भुततेविषयींच्या लालसेनेच पुनर्रचनाकाराला नवीन कथा शोधून काढण्याची, किंवा होत्या त्यांचा विस्तार करण्याची इच्छा झाली असली पाहिजे. तसेंच त्याच्या वेळीं लोकांत प्रसृत असणाऱ्या सर्व अद्भुत कथांचा त्यानें रामायणांत समावेश केला असला पाहिजे. हा नवीन झालेला विस्तार त्यांतील पूर्व-कथाभगाशीं येणाऱ्या विरोधामुळे किंवा विसंगततेमुळे—हा विरोध किंवा ही विसंगतता लेखकाच्या दृष्टींतून निसटल्यामुळे म्हणा किंवा वाल्मीकीचें रामायण जसेंच्या तसेंच ठेवण्याची त्याची इच्छा होती म्हणून म्हणा राहिली आहे—तावडतोच निराळा दिसतो. उदाहरणार्थ कांचनमृगाची गोष्ट घेऊं या. ही गोष्ट सुंदर पण मूळ रामायणांतील नसावी. बहुधा राम व लक्ष्मण सीतेला जटायूच्या* स्वाधीन करून दोघेही एकदमच शिकारीला गेले असावे, व त्यांच्या प्रमादानें मिळालेल्या या संधीचा फायदा घेऊन रावण आला असावा व जटायूला मारून त्यानें सांतेला. नेली असावी. राम

* सोऽहं वाससहायस्ते भविष्यामि यदीच्छसि ।

सीतां च तात रक्षिष्ये त्वयि याते सलक्ष्मणे ॥

हें जें जटायूनें रामाला सांगितलें आहे तें या ठिकाणीं विचारणीय आहे.

कांचनमृगाच्या मार्गे लागून गेलेला होता; व त्याची दुःखाची आरोळी ऐकून त्याच्या पाठीमार्गे लक्ष्मण गेलेला होता; हे जर खरे मानले तर रावणाला सीता जा, " महाराज जरा थांबा, माझे प्रति वनांतील विपुल फळे व मृग, साळू, अम्बल वगैरे पुष्कळ प्राणी मारून त्यांचे मांस घेऊन लौकरच येतिल " असे म्हणते ती तसे म्हणली नसती.

आगमिष्यति मे भर्ता वन्यमादाय पुष्कलम् ।

रुहन् गोधान् वराहांश्च हत्वादायामिषं बहु ॥

पुढे असे घडेल असे वाटल्यावरून ती असे म्हणाली असे म्हणतां येणार नाही. कारण तिने आपली इतर हकीकत जितक्या सरळपणाने व मोकळेपणाने सांगितली तितक्याच सरळपणाने व मोकळेपणाने तिने राम कांचनमृगाच्या मार्गे गेला आहे हेही सांगितले असते. शिवाय या गोष्टीत ज्या ठिकाणी रावण साधु म्हणून पुढे येतो व सीता त्याच्याशी जणू काय तिच्या दिरामध्ये व तिच्यामध्ये कांहीच भांडण झाले नाही अशा रीतीने बोलते त्या ठिकाणी ही गोष्ट थोडीशी विसंगत, असंभाव्य, व रचनाचातुर्यहीनत्वदर्शक भासते. कारण लक्ष्मणाने " रामावर कोणत्याही प्रकारचे संकट आले नसून ही सर्व राक्षसांची माया आहे " असे सांगितले असता ती त्याला इतके कठोर शब्द बोलली होती की सीतेचा स्वभाव लक्षांत घेतां कसल्या तरी भयंकर विकाराच्या तडाख्यांत सांपडल्याशिवाय तिच्या तोंडून असे शब्द निघाले नसते. परंतु आश्चर्याची गोष्ट ही की, रावण ज्या वेळी आला त्या वेळच्या सीतेच्या वर्तनांत तशा कोणत्याही विकाराची छटासुद्धां दिसत नाही. आमच्या मते ही कांचनमृगाची गोष्ट सदोष असून तिचा सूर एकच राखण्यांत आलेला नाही. वर दिलेल्या श्लोकावरून राम

लक्ष्मण केवळ रोजच्याप्रमाणेच शिकारीकरितां व फळेंमुळें गोळा करण्याकरितां सांतेचा हवाला जटायूवर टाकून गेले होते असें मानणेंच जास्त सयुक्तिक हेईल.

शरभंग व त्याच्या पर्णकुटिकेसमोर लोंबणारें इंद्राचें स्वर्गाय तेज-युक्त विमान या गोष्टीविषयीं अर्थाच संशय आहे. शिवाय रामा-नेंही शरभंग व सुतीक्ष्ण यांनीं विचारिलेल्या प्रश्नाला तेंच तेंच उत्तर दिलें आहे.

अहमंत्राहरिष्यामि स्वयं लोकान्महामुने ।

आवासं त्विहमिच्छामि प्रदिष्टमिह कानने ॥

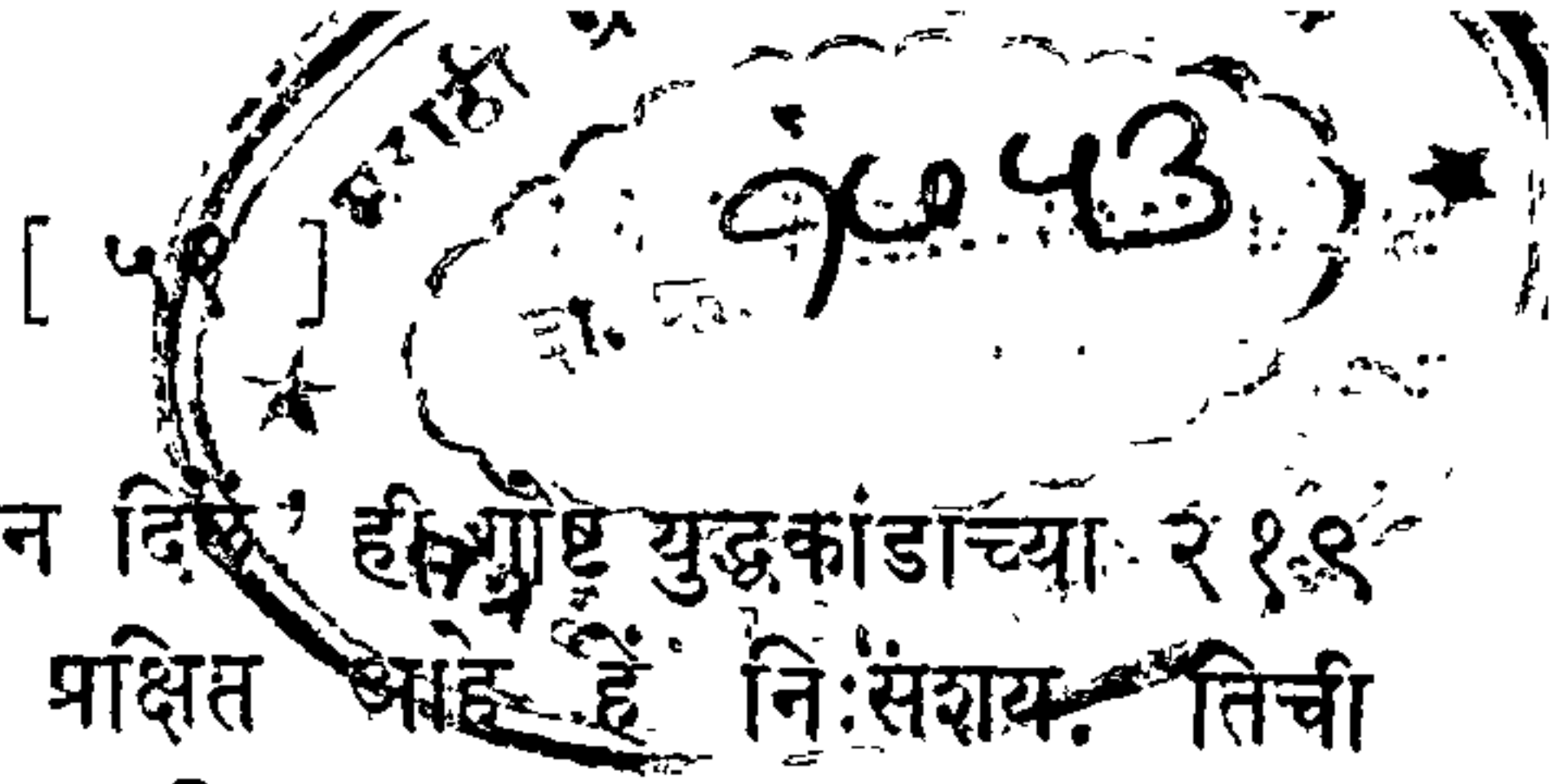
हा श्लोक दुसऱ्या एका दृष्टीनेंही चमत्कारिक आहे; कारण राम पहिल्या अर्धांत स्वतः विष्णु किंवा ईश्वर असल्याबद्दलची जाणीव दर्शित करतो; परंतु लगेच दुसऱ्या अर्धांत कांहीं माहितर्ची विचारपूस करून मानवी दैर्बल्य प्रदर्शित करतो. पुढील अध्यायांतील

आपृच्छामः प्रयास्यामो मुनयस्त्वरयंति नः ।

त्वरामहे वयं द्रष्टुं कृत्स्नमश्रममंडलम् ॥

या श्लोकाशींही वरील श्लोक विसंगत आहे. जरा विचार केल्यासही ज्या कथा, अतिशयोक्तीमुळें किंवा निष्कालजीपणानें केलेल्या रचने-मुळें, मागून घातलेल्या आहेत हें ध्य नांत येतें अशा कथा पुष्कळ दाखवितां येतील. भद्रराजानें आपल्या अलौकिक सामर्थ्याच्या बळावर भरताच्या सैन्याला दिलेल्या मेजवानीचें वर्णन विश्वामित्राच्या सैन्याला वसिष्ठानें दिलेल्या मेजवानीच्या वर्णनाची हुबे-हुब नकल आणि पुनरावृत्ति आहे; व ही पुनरावृत्ति अगदीं निष्कारण केलेली आहे. गंगानदीच्या जलनें भारत-युद्धांतील मृत-वीरांना अर्घ्यप्रदान केल्याबरोबर ते मृत वीर आपल्या वंशजांसमोर उभे राहिले या महाभारतांतील कथेची नकल करून 'मृत

दशरथाने रामाला पुन्हां दर्शन दिले' ही गोष्ट युद्धकांडाच्या २१९ व्या सर्गात लिहिली आहे ती प्रक्षिप्त आहे हे निःसंशय. तिची रामायणांत कांहीं आवश्यकता दिसत नाही; किंवा तिजपासून कांहीं नैतिक किंवा रसपोषक असा परिणामही होत नाही. मारुतीने द्रोणागिरी आणल्याची कथा तीनदां आलेली असून ती वाचल्यावर तो पर्वत एकदां आणल्यानंतर कायमचा लष्करांत ठेवून दिला असतां म्हणजे पुन्हां पुन्हां आणण्याची निरर्थक खटपट तरी पडली नसती असे वाटल्याविना राहत नाही. इंद्रजिताच्या सर्पबंधापासून रामास उठविण्याकरितां गरुड आला ही कथाही प्रक्षिप्तच आहे; कारण त्या सर्गाच्या मागच्याच सर्गात राम आपल्या सामर्थ्याच्या जोरावर स्वतःच मूळेंतून उठला असा उल्लेख आहे.

तावुत्थाप्यं महातेजा गरुडो वासवोपमौ ।

उभौ च सस्वजे हृष्टो रामश्चैनमुदीक्षत ॥

या श्लोकांत आणि

एतस्मिन्नंतरे रामः प्रत्यबुध्यत वीर्यवान् ।

स्थिरत्वात्सत्त्वयोगाच्च शरैः संदानितोऽपि सन् ॥

या श्लोकांत पूर्ण विरोध दिसतो. सतिच्या अग्निदिव्याच्या वेळीं ब्रह्मादि सर्व देव हजर होते ही कथाही प्रक्षिप्त आहे. कारण, त्याच्या आर्धांच सीता पवित्र आहे हे अग्नीनें जाहीर केले होते. परंतु आश्चर्याची गोष्ट ही कीं, मी कोण आहे हे राम देवांस विचारितो व लगेच देव त्याची वेदांतिक पद्धतीनें लांबच लांब स्तुति करण्यास प्रवृत्त होतात. रामाने विचारिलेला प्रश्न एकंदर कथाभागाच्या दृष्टीनें प्रासंगिक कसा ठरतो हे एक

कोडेच आहे. रामायणांतील अद्भुतता वाढविण्यासाठी ज्या ज्या कथांची त्यांत मागाहून भर पडली आहे, त्या सर्व गोष्टींचे येथे विवेचन करून गेल्यास ते वाचकांस कंटाळवाणे होईल. अशा गोष्टी सर्व रामायणभर पसरलेल्या असून त्यांपैकी प्रक्षिप्त कोणत्या हे अगदी सामान्य वाचकांस सुद्धा ओळखितां येईल. बहुधा वाल्मीकीचे मूळरामायणच अतिशयोक्तीच्या पायावर उभारलेले असावे. पुढे पुनर्रचनेच्या वेळीं व इतर भर पडत गेली त्या त्या वेळीं मूळ काव्यांतील या विशिष्ट गोष्टीची साहजिकच जास्त वाढ झाली असावी. या अतिशयोक्तीसंबंधींचे आणखी एक उदाहरण देऊन हा भाग पुरा करूं.

मूळ रामायणांत आयुर्मर्यादा फार मोठी मुळींच सांगितलेली नाही, एवढेच नव्हे तर वैदिक वाङ्मयांत सांगितलेल्या “ शतायुर्वै पुरुषः ” या मर्यादेवरून मूळ रामायणांतील वयोमर्यादा गेलेली नाही. रामाचे लग्न १६-१८ या दरम्यान झाले; व क्षत्रिय राजपुत्रांची सकस वाढ आणि सामर्थ्यावान् शरीरयष्टि यांचा विचार करितां त्याच्या लग्नाच्या वेळच्या लहान वयाबद्दल आश्चर्य मानण्याचे कारण नाही. २८-३० वर्षांच्या दरम्यान त्याला यौवराज्याभिषेक व्हावयाचा होता; परंतु त्याला त्या वेळीं वनवासास जावे लागले ही गोष्ट महशूरच आहे. लंका जिंकून १४ वर्षानंतर तो अयोध्येस परत आला, व त्याला राज्यभिषेक करण्यांत आला; त्या वेळीं त्याचे वय ४२।४३ वर्षांचे असावे; व यांत सर्वसाधारण वयोमानाच्या दृष्टीने कांहीं अधिक नाही; परंतु इतके असूनही अतिशयोक्तीची कमाल करून त्यानंतर रामाने ११००० वर्षे राज्य केले असे दाखविण्यांत आले आहे. दशरथानेही ६०००० वर्षे राज्य केले असे रामायणांत लिहिले आहे. परंतु मनुष्याची वयो-

मर्यादा साधारणतः १०० वर्षे आहे, हे स्वतः दशरथच कबूल करितं आहे.

प्राप्य वर्ष सहस्राणि बहून्यायूंषि जीवतः ।

या श्लोकाधीतील “ बहून्यायूंषि ” याचे विवरण टीकाकार “ वत्सर-शतरूपाण्यनेकपुरुषांयूंषि ” असें करतो. एकट्या दशरथानें मात्र ६०००० वर्षे जगावें व त्याच्याच वेळची आयुर्मर्यादा १०० च असावी हे खरोखर असंभवनीय आहे. रामायणाच्या पुनर्रचना-कारानें रामायणांत सोडलेलें लांब आयुर्मर्यादेचें हे पिल्लें उत्तर कांडांतील “ ब्राह्मणाच्या अकालीं मृत्यू पावलेल्या मुलाच्या गोष्टीनें ” अधिकच किळसवाणें दिसतें. हे अकालीं मृत्यू पावलेलें मूल अवघे ५००० वर्षांचें असून, मृत्युसमयां त्याला यौवनदशाही प्राप्त झाली नव्हती !

अप्राप्तयौवनं बालं पंचवर्षसहस्रकम् ।

अकाले कालमापन्नं मम दुःखाय पुत्रकम् ॥

या ठिकाणीं वर्ष म्हणजे दिवस हा अर्थ घ्यावा असें म्हणून टीकाकार या असंभाव्य गोष्टीचे स्पष्टीकरण करतो खरें; परंतु ‘ वर्ष ’ शब्दाचा हा उपयोग अगदीं अपूर्व होय. आणि रामानें ११००० वर्षे व दशरथानें ६०००० वर्षे राज्य केले असें ज्या ठिकाणीं लिहिलेले आहे त्या ठिकाणीं वर्ष शब्दाचा वरील अर्थ कां स्वीकारूं नये ? इतकें असूनहि कालिदास या लांब आयु-र्मर्यादेच्या कल्पनेचा अंगीकार करून “ वर्षाणामयुतं ययौ ” असें लिहितो.

वसिष्ठार्चा आयुर्मर्यादाहि अशीच वाढविली आहे; परंतु त्यामुळे इतर ठिकाणीं नेहमीं घडून येणारा जो परिणाम तो याहि ठिकाणीं घडून आला आहे. रामाच्या लग्नाच्या वेळीं क्षत्रि-

यांच्या चालीस अनुसरून वसिष्ठ जेव्हां त्याची वंशावळ कथन करितो त्या वेळीं तो

द्वे चास्य भार्ये गर्भिण्यौ वभूवतुरिति श्रुतिः ।

“ सगमाच्या दोन स्त्रिया गर्भवती झाल्या असें ऐकिलें आहे. ” असे उद्गार सगराविषयीं काढतो. अयोध्याकांडाच्या १०० व्या सर्गांत

कल्माषपादपुत्रोऽभूच्छंखणस्त्विति नः श्रुतम् ।

“ कल्माषपादाला शंखण नांवाचा मुलगा होता असें आम्ही ऐकिलें आहे ” असें वाक्य सांपडतें. या दोन्ही वचनांवरून असें दिसतें कीं, वसिष्ठ सगराच्या अथवा कल्माषपादाच्या वेळीं जिवंत नव्हता. अयोध्याकांडाच्या दुसऱ्या एका सर्गांत तो म्हणतो “ स तेऽहं पितुराचार्यस्तव चैव परंतप । ” हा वसिष्ठ बहुधा दशरथाचा व त्याच्या पुत्राचाच फक्त आचार्य असावा; परंतु पुनर्रचनाकाराच्या वेळीं लोकांत अशी समजूत होती कीं वसिष्ठ हा युगानुयुगे जिवंत असून इक्ष्वाकूपासून रामापर्यंत इक्ष्वाकु वंशाचा आचार्य तोच होता; व ही समजूत आजपर्यंत अशीच कायम आहे. विश्वामित्र व वसिष्ठ यांच्या विषयींच्या प्रक्षिप्त गोष्टींवरून असें दिसतें कीं, वसिष्ठ त्रिशंकूचा आचार्य असावा व वसिष्ठानेंच सांगितलेल्या वंशावळीवरून त्रिशंकु हा सगराच्या पित्याचा ७ वा पूर्वज होता असें दिसून येतें.

त्रिशंकुरिति विख्यात इक्ष्वाकुकुलवर्धनः ।

वसिष्ठं स समाहूय कथयामास चिंतितम् ॥

शिवाय आपल्यास

इक्ष्वाकूणां हि सर्वेषां पुरोधो परमा गतिः ।

असें वचनहि दुसरीकडे सांपडतें. एकच वसिष्ठ नव्हे, तर वसिष्ठ

या नांवाचें घराणें इक्ष्वाकु वंशाचें पुरोहित होतें; असा वरील प्रश्नाचा उलगडा कवितां येईल; परंतु जनसमूह यावर विश्वास टाकणार नाही. परंतु त्यावर विश्वास न ठेवल्यास आपल्यासमोर वसिष्ठानें एकदां सगराविषयीं मीं अमुक अमुक ऐकिलें असें म्हणणें व तोच सगरांच्या ८ व्या पूर्वजाचा पुरोहित होता असें दाखविलें जाणें या दोन गोष्टींमधील स्पष्ट विरोध उभा राहतो.

हें प्रकरण संपविण्यापूर्वीं उत्तरकांड हें संबंध प्रक्षिप्त आहे कीं त्याचा कांहीं भाग मूळ कवीनें लिहिला असला पाहिजे, या अत्यंत निकट प्रश्नाचा उल्लेख करून तो सोडविण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. हा भाग इ. स. पूर्वी १०० या सुमारास झालेल्या पुनर्रचनेइतका प्राचीन आहे हें तर सिद्धच आहे. कारण उत्तरकांडांतील कथा कालिदासानें अगदीं त्याच पद्धतीनें व कधीं कधीं तर त्यांतीलच शब्दप्रबंध घेऊन लिहिल्या आहेत. परंतु प्रश्न हा आहे कीं, उत्तरकांड वाल्मीकीइतकें प्राचीन आहे कीं काय ? युद्धकांडाच्या शेवटीं काव्याच्या अंतीं असणारीं आर्शावचनें आहेत, व या गोष्टींवरून त्या ठिकाणीं रामायणाचा शेवट झाला ही गोष्ट सूचित होतें, एवढें म्हणून या प्रश्नाचा निकाल लागत नाही. कारण, उत्तरकांडाच्या नांवावरूनच तें मागून लिहिल्लें असावें ही गोष्ट सिद्ध होत आहे. तें उत्तर किंवा पाठीमागचें कांड आहे. कथासंदर्भावरून असें दिसतें कीं युद्धकांडाच्या शेवटीं संपलेलें काव्य रामाचें पुत्र कुश व लव यांनीं त्यास गाऊन दाखविलें; तेव्हां त्या काव्याचे गायन होण्यास काय कारणें झालीं व त्यानंतर काय हकीगत घडली हें मूळ काव्यांत येणें योग्य नाही. परंतु आम्ही पुढें दिलेल्या मुद्यांवरून असें वाटतें कीं, उत्तरकांड हें 'रामायण'

पूर्व ज्ञाल्यानंतर लिहिले गेले असले तरी ते वाल्मीकिनेंच लिहिले असले पाहिजे. ते मुद्दे असे:—(१) रावणाचा इतिहास व त्याचें महत्व हीं कोठें तरी द्यावयास पाहिजेच होती; नाहींतर काव्याला अपूर्णता येऊन रामाच्या पराक्रमावर लोकांची श्रद्धा बसली नसती. (हा पराक्रम उत्तरकांडातच वर्णिलेला आहे.) (२) काव्यगायनामुळे संतप्त व निराश झालेला सीता भृमातेबरोबर अदृश्य झाली हा प्रसंग एकवळ काल्पनिक मानला तरी इतका सुंदर आहे की, त्या महान् कवीशिवाय दुसऱ्या कोणाही कवीची प्रतिभा इतकी उंच भरारी मारून असल्या प्रसंगाचें आकलन करू शकली नसती. हा प्रसंग त्या अत्युज्ज्वल दुःखपर्यवसायी महाकाव्याशीं अत्यंत निगडित असावा असेंच वाटते.

आतां बहुतेक नवीन भर त्यांतच घातली गेली आहे व घातली जात आहे, यांत मात्र मुळीच संशय नाहीं. टीकाकारांनीं सुद्धां त्यांतील किंथेक सर्ग कृत्रिम व प्राक्षिप्त म्हणून सोडून दिले आहेत. रावण सीतेवर बलाकार करण्यापासून परावृत्त कां झाला, या संवर्धांचा उत्तरकांडांतील गोष्ट पूर्व कथाभागाशीं अत्यंत विसंगत आहे. नलकृवरानें रावणास दिलेल्या शापाचा उत्तरकांडातील वृत्तांत व पुंजिस्थलेवर बलाकार केल्याबद्दल ब्रह्मदेवानें त्यास दिलेल्या शापाचा युद्धकांडातील १३ व्या सर्गांत दिलेला वृत्तांत हे परस्पराशीं अगदीं विसंगत आहेत. रामायणावरील टीकाकारांस सुद्धां हे विरोध आढळून आले आहेत. व त्यामुळे हल्लीं रामायणाचें परीक्षण करतांना परीक्षकाचें मन भांबवून जाऊन देाहों. पैकीं प्राक्षिप्त कोणतें किंवा दोन्हीच प्राक्षिप्त, याचा निकाल करणें त्याला फार जड जातें. उत्तरकांडांतील भविष्यभाग—म्हणजे सीता अदृश्य झाल्यानंतर घडलेल्या हकीकतीचा वृत्तांत—मात्र मागून

दुसऱ्या कोणी तरी घातला आहे, यांत संशय नाही. विशेष आश्चर्याची गोष्ट ही की, या भागातील क्रियापदांचीं रूपें मात्र भविष्यकालाचीं नाहीत. रामाच्या भविष्यकालीन आयुष्याचा वृत्तांत वाल्मीकीनें आधींच लिहून ठेवला होता अशी कल्पना लोकांमध्ये पसरविण्याची पुनर्रचनाकाराची इच्छा असतांही या भागातील रूपें भूतकालाचींच कां असावीं ? शिवाय पहिल्या कांडात ब्रह्मदेवच्या वरामुळे वाल्मीकीला पूर्वी घडलेले सर्वकांहीं कळून आले अशी कथा असून, हें वरील भविष्यकथन या कथेशीही विसंगत आहे.

पुरा यत्तत्र निर्वृत्तं पाणावामलकं यथा ।

या श्लोकाधीत भविष्यकालीन ज्ञानाविषयीं वाल्मीकि एक चकार शब्दसुद्धां काढीत नसून, तो सर्व कांहीं भूतकालीन ज्ञानाविषयीं बोलत आहे; परंतु “ यान्निर्वृत्तं जातं उपलक्षणं यच्च भावि ” “ भूतकालांत भविष्यचा अंतर्भाव ” होतो असा खुलासा करून टीकाकारानें उत्तरकांडातील भविष्यभाग अविसंगत आहे असें दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे; व हा भविष्यभाग मूळ महाकाव्याची स्वाभाविक पुरवणी होतो यांतही संशय नाही. राम व त्याचे जुळे मुलगे, लक्ष्मण, भरत, मारुति, सुग्रीव इत्यादिकांचें पुढें काय झालें हें जाणण्याची उत्सुकता प्रत्येक वाचकाला असतेच; व त्या दृष्टीनें भविष्यभाग पुरवणी म्हणून आवश्यक आहे; परंतु हल्लींचे स्वरूपातील भविष्यरामायण संभाव्य आहे असें वाटत नाही; तर तें कालानिक असावें असें वाटतें. त्यांत मुख्यतः लक्ष्मणानें रामाला, व रामानें लक्ष्मण स सांगितलेल्या गोष्टींचा समावेश केलेला आहे. पुनर्रचनाकाराच्या कळीं प्रसिद्ध असणाऱ्या राज्यांचाही, रामपुत्र, लक्ष्मण, भरत व शत्रुघ्न यांनीं स्थापिलेलीं राज्यें असा उल्लेख आहे. विष्णूचा अवतार जो राम त्याच्या

जन्मानें आपल्यापेक्षां ज्यास्त उच्चत्वास पावलेल्या अयोध्येच्या सूर्यवंशाशीं कांहीं तरी संबध जुळवावा या इच्छेनें पुनर्रचनाकाराच्या काळच्या कित्येक राजकुलांनीं तीं राज्ये स्थापण्यासंबंधींच्या कथा आपल्या कल्पनेनें बनविल्या असल्या हीच कल्पना जास्त खरी असण्याचा संभव आहे.

सिंहावलोकनः—

वाल्मीकीच्या रामायणांत भर पडून त्याचा विस्तार होण्यास पुढील गोष्टी कारणभूत झाल्या असल्या असें दिसते. (१) राम विष्णूचा अवतार होता ही महाभरतावरून घेतलेली कल्पना. (२) रामायण हें नमुनेदार व पहिलें सर्गबंध काव्य होय ही कल्पना. (३) काव्यालंकारलालसा, किंवा ऋतु, रणसंग्राम, नगरे, राजवाडे यांची जास्त वर्णनें; जास्त शोकवर्णनें, स्तुत्या व संवाद वगैरे घालण्याची अनिवार लालसा. (४) रामायणांत दंत-कथांचा संग्रह करण्याची लालसा. (५) रामायणाला ज्ञान-भांडार बनविण्याची इच्छा. (६) अद्भुतता व अतिशयोक्ती-संबंधीची लालसा. या सर्व कारणामुळे रामायणांत जी आगंतुक भर पडली आहे, ती सर्व काढून टाकल्यास मूळ म्हणून जें काव्य शिल्लक राहिल त्यांतील प्रसंग साधे व रचनाही साधी असली तरी तें अत्यंत मनोरंजक होईल; एवढेंच नव्हे, तर पुढील प्रकरणांत आम्ही दाखविणार आहों त्याप्रमाणें तें नैतिक शिक्षणाच्या बाबतींत अत्यंत उत्कृष्ट आणि उदात्त होईल. याप्रमाणें वाल्मीकीच्या रामायणाची मुख्य पुनर्रचना (या पुनर्रचनेनंतरही रामायणांत थोडथोडी भर पडत गेली आहे; परंतु त्या वेळचें स्वरूप बहुतेक पूर्वीचेंच कायम आहे.) केव्हां, कां, व कशी झाली याचें विवेचन झालें. साहजिक-

पणेंच या दुसऱ्या आवृत्तींत दोन समाज व संस्कृति; दोन प्रकारच्या मनोवृत्ति व आकांक्षा; आणि दोन प्रकारचीं ज्ञानें व श्रद्धा या गोष्टींची सरभेसळ झाली असून, कित्येक ठिकाणीं त्यांतील विरोधही स्पष्ट दिसतो. असें होण्याचें कारण मूळ रामायण रचिल्यापासून पुनर्रचना होईपर्यंत समाजाला हलवून व बदलून सोडणाऱ्या दोन गोष्टी घडून आल्या होत्या, हें आहे. त्यापैकी बुद्धधर्माचा उदय ही एक असून, दुसरी अलेक्झांडरच्या स्वाऱ्यांमुळे पाश्चात्य आचारविचारांशीं व संस्कृतीशीं आलेला आर्यांचा संबंध ही होय. त्यामुळेच आपणास एका ठिकाणीं कौसल्या आपल्या हातानें यज्ञाश्च मारीत आहे; व रामलक्ष्मणांनीं मारून आणलेल्या हरिणाचें पक्वान्न करून सीता त्यांना वाढीत आहे असा देखावा दिसतो; तर दुसरीकडे सीतेच्या तोंडीं पशुवधाच्या अनिष्टत्वावर एक व्याख्यान घातल्याचा पहिल्याशीं अत्यंत विरोधी असा देखावा दिसतो. (आयोध्याकांड सर्ग ९ वा पहा.) एका ठिकाणीं संध्या वगैरे वैदिक कर्म स्त्रीपुरुष सारखींच करतांना आढळतात तर कित्येक ठिकाणीं बुद्धधर्माच्या प्रचारानंतर ज्या प्रकारचीं देवालये अस्तित्वांत आलीं, तसलीं देवालये अयोध्या प्रांतात व नगरांत असल्याचा उल्लेख आपणांस सांपडतो. अयोध्या नगरींतिल भव्य व वैभवशाली प्रासाद, भरताचें सैन्यासह गमन, सार्वजनिक देवालये व उपवनें वगैरेचीं वर्णनें इतक्या उज्ज्वल तऱ्हेनें लिहिलीं आहेत कीं, वाचकांस “ मगध ” देशच्या राजांच्या वैभवाची क्षणभर स्मृति झाल्याशिवाय राहत नाहीं. परंतु दुसरीकडे राम, लक्ष्मण व सीता हीं अयोध्या नगरींतून अनवाणीं चालतांना, व स्वसंरक्षण आणि उपजीविका यांसाठीं स्वतःच्या श्रमावर व सामर्थ्यावर अवलंबून राहून १४ वर्षे वनवासांत घालविण्यास तयार व

समर्थ अशीं दिसतात. दशरथ, जनक, राम आणि लक्ष्मण हे आपली कालगणना व दिनचर्या चंद्र व अचल तारे यांच्या संयोगाच्या आधारावर ठरवितांना दिसतात. कारण वेदकालीन लोकांना फक्त अचल तारे व त्यांमधून जाणारा चंद्राचा मार्ग एवढीच माहिती असून त्यांना राशी माहित नव्हत्या. पण असे असूनही राम, लक्ष्मण इत्यादिकांच्या जन्मवेळा श्रीक लोकांकडून घेतलेल्या ज्योतिषाप्रमाणे राशींच्या निरनिराळ्या स्थानाच्या आधारेने दाखविलेल्या आढळतात. थोडक्यांत सांगावयाचे तर हल्लीं आपल्याला जें रामायण दिसतें त्यांत वाल्मीकीनें बुद्धधर्माच्या उदयाच्या आधीं लिहिलेंलें मूळ काव्य असून, अलेक्झांडरच्या स्वाग्यांनंतर इ. स. पूर्वी एक शतक या सुमारास घातल्या गेलेल्या मोठ्या भरीखालीं तें बरेच दडपून गेलें आहे ही गोष्ट नाकबूल करितां यावयाची नाही.

आणि आम्हीच केवळ असे म्हणतो असे नाही; तर खुद्द रामायणांतच यासंबंधी पुरावा सांपडतो; एके ठिकाणीं—

शृणोति य इदं काव्यं पुरा वाल्मीकेना कृतम् ।

असा व दुसरे ठिकाणीं

आदिकाव्यमिदं चार्षं पुरा वाल्मीकेना कृतम् ।

असे दोन उल्लेख सांपडतात. वाल्मीकीनें प्रथम लिहिलेल्या काव्याची पुनः कोणी तरी आवृत्ति काढिली असली पाहिजे, अशी कल्पना केल्याशिवाय, या वर घेतलेल्या उद्धारांचा योग्य अर्थ लावतां येणें अशक्य आहे. हल्लींचें सर्वच रामायण वाल्मीकीनें लिहिलें असून तेंच रामाच्या पुत्रांनीं त्याजपुढें गाऊन दाखविलें असें जें कित्येकांचें म्हणणें आहे त्याला बरील श्लोकार्थातील 'पुरा' या

शब्दानें बाध येतो. कोणी म्हणतील रामजन्माच्या पुष्कळ पूर्वी वाल्मीकीने रामायण लिहिलें असल्याकारणानें पुरा शब्द साहाजिकच त्यानें घातला; परंतु रामायण हें आधीं लिहिल्याचें हल्लींच्या रामायणावरून मुळींच सिद्ध होत नाहीं. सारांश पुरा या शब्दानें द्वितीयावृत्तीचा प्रकार उघड होत आहे. एवढेंच नव्हे, तर व्यास-काव्याप्रमाणें रामायणालाही रामायणांतच “ पुराणेतिहास ” हें नांव दिलेलें आढळते.

पृजयंश्च पठंश्चैनमितिहासं पुरातनम् ॥

आणि

दिव्यमार्षस्तथं चैनमितिहास पुरातनम् ॥

पुराणेतिहास या शब्दांनीं सुद्धां वरील कल्पनेलाच पुष्टि मिळते; कारण ज्या अर्थी रामायण हें रामापुढें म्हणून दाखवावयाचें होतें त्याअर्थी वाल्मीकि असल्या शब्दप्रबंधाचा उपयोग करील हें संभवत नाहीं. पुरातन इतिहास हे शब्द, रामायणाला हल्लींचें स्वरूप देण्याचें वेळीं पुनर्रचनाकारानेंच घातलें असले पाहिजेत; परंतु पुनर्रचनेनंतर जो काव्यग्रंथ तयार होईल, तो वाल्मीकीनेंच लिहिला असला पाहिजे अशी लोकांची कल्पना होण्याला आपल्या या वर्तनानें बाध येईल हें मात्र त्याच्या ध्यानांत राहिलें दिसत नाहीं.

प्रकरण ६ वें.

रामायण महाकाव्य आहे काय ?

वाल्मीकीच्या मूळ रामायणांत घातकी गेलेली भर त्यापासून वेगळी केली तर तें आजपर्यंत जगामध्ये जों जों म्हणून काव्यें लिहिलीं गेलीं आहेत, त्या सर्वांपेक्षां जास्त मनोहर व मन उच्च वातावरणांत जास्त नेणारे आहे, यांत मुळींच संशय नाही. * उदात्त मनोविकार व कल्पनाशक्ति या बाबतींत रामायण सर्व संस्कृत काव्यामध्ये प्रथमस्थान पटकावितें. महाभारतांत वाचकाला प्रत्यक्ष आयुष्यक्रमांतील धडे मिळतात, तर रामायणांत त्याला या आयुष्यक्रमाचीं ध्येयें सांपडतात. पहिल्यांत दृग्गोचर असणाऱ्या या सृष्टीतील सुखदुःखांचें वर्णन सांपडतें, तर दुसऱ्यांत कल्पनिक सृष्टीतील सुखदुःखांचें वर्णन सांपडतें. सारांश ज्याला ज्याला म्हणून कल्पनाधिष्ठित, चमत्कृतिपूर्ण, मानसोन्नतिकारक, उदात्त व धीरगंभीर काव्य वाचण्याची हौस आहे, त्याला वाल्मीकिरामायण हें जगांतील एक अजब, उत्कृष्ट व नमुनेदार काव्य वाटेल. रामायण संस्कृत वाङ्मयांत आद्य व प्रमुखतम महाकाव्य या नात्यानें ओळखलें जातें हें सर्वविश्रुतच आहे. याचमुळे ज्याप्रमाणें पाश्चात्य वाङ्मयांत महाकाव्याची व्याख्या “होमरच्या” इलियडवरून ठरविलेली आहे त्याचप्रमाणें हिंदुस्थानांतही महाकाव्याची व्याख्या रामायणावरून ठरविण्यांत आली आहे. ज्यामध्ये

* तें इतकें मनोहर, उदात्त व गंभीर आहे कीं, त्याची कित्येक भाषांतून भाषान्तरें झाली आहेत. फ्रेंचीनें त्याचें “ परशियन ” भाषेंत भाषांतर केलें असून ग्रिफिथनें इंग्रजी भाषेंत केलें आहे.

ऋतु, सूर्यास्त व सूर्योदय; नगरे व वनोपवने; सैन्यांच्या हालचाली व रणसंग्राम इत्यादिकांची वर्णने आहेत ते महाकाव्य होय, अशी व्याख्या संस्कृत काव्यशास्त्रकारांची आहे * रामायणांत वरील गोष्टींची उत्कटतम वर्णने असून त्यानंतरच्या महाकाव्यलेखकांना रामायण नमुनाच होऊन बसले आहे.

परंतु संस्कृत काव्यशास्त्रदृष्ट्या रामायणाला जरी महाकाव्य म्हणतां आले, तरी आधुनिक व पाश्चात्य कसोटीला लावून पाहिल्यास, त्यास जरी हल्लीं महाकाव्य म्हणतात तरी ते तसें नाहीं, असें दिसून येते. त्याचा विषयही महत्त्वपूर्ण व गुंतागुंतीचा नाहीं. किंवा त्याची भाषाही गंभीर व प्रौढ नाहीं. ते वीररसात्मक वीणाकाव्य आहे असें म्हटल्यास जास्त शोभेल. त्यामध्ये एकाच शूर व्यक्तीच्या महत्कार्यांचे वर्णन असून त्याची भाषाही आवेशयुक्त मनोविकाराने ओतप्रोत भरलेली आहे. आर्नोल्ड म्हणतो—“वीणाकाव्य या शब्द प्रबंधाचा अर्थ वीणा या शब्दावरूनच स्पष्ट होत आहे. हृदयोद्दीपक गायनांनी युक्त असे शब्द असा त्याचा मूळ अर्थ असला पाहिजे; कथानकांतील द्रुतगति, तशीच वृत्तांची द्रुतगति ही वीणाकाव्याला आवश्यक होत. ज्यांचीं मने शांत व विचारी आहेत अशांच्या हातून वीणाकाव्य तयार होणे अशक्य होय; ते ज्यांचीं मने वित्रस्त व विकारग्रस्त आहेत,

* संध्यासूर्येन्दुरजनीप्रदोषध्वांतवासराः ।

प्रातर्मध्यान्हमृगयाशैलतुर्वनसागराः ।

संभोगविप्रलंभौ च मुनिस्वर्गपुराध्वराः ।

रणप्रयाणोपयममंत्रपुत्रोदयादयः ।

वर्णनीया यथायोगं सांगोपांगा अमी इह ।

अशाच्याच हृदयांतून बाहेर पडते." रामायणाच्या आरंभीच अशी कथा आढळते की, रामाची अद्भुत कृत्ये व सीतेचे पवित्र चारित्र्य यावर काव्य रचून झाल्यावर, वाल्मीकि ते गाण्यास कोणी मिळते की नाही हे पाहात असतां, रामाचे टाकून दिलेले पुत्र कुश लव हे त्याच्या दृष्टीस पडले. त्याने त्यांस रामायण एकप्रकारच्या वाद्यावर गाण्यास शिकविले. त्या मुलांनी ते आवेशपूर्ण काव्य रामाच्या यज्ञप्रसंगी गाऊन दाखविले व त्यामुळे ऐकणारास फार आनंद झाला. रामायणाचा कल महाकाव्यापेक्षां वीणाकाव्याकडेच जास्त झुकतो याबद्दल आपल्याला वरील गोष्टीत ग्रंथकाराकडूनच पुरावा मिळतो. असे अ हे तरी महाकाव्याच्या दृष्टीने आपण महाकाव्यांतील मूलभूत ज्या चार गोष्टी कथा, पात्रे, विचार व भाषा त्यांच्या दृष्टीने रामायणाचे परीक्षण करूं.

रामायणातील कथानक वीण काव्याला फार अनुकूल आहे. रामाच्या आयुष्यक्रमांत पांडवांच्याप्रमाणे विविधता नसेल किंवा प्रसंगही पुष्कळ नसतील; परंतु त्याचा आयुष्यक्रम वीररसप्रधान, कल्पनारम्य व उदात्त आहे. प्राचीन राष्ट्रांतून देवत्व पावलेल्या वीरांशी तुलना केली असतां राम सर्वापेक्षां फारच उच्च दिसतो. त्याच्या एका कृत्याखेरीज त्याच्या सर्व आयुष्यांत अशी एकही कृति नाही की, जीवर बोट ठेवून ती कृति करतांना रामाच्या मनावर ऐहिक नीच हेतूंचा पगडा बसला होता, असे दाखवितां येईल. आज हजारों वर्षपर्यंत रामचरित्र आपल्या शुद्धतेमुळे व उच्चपणामुळे हिंदु लोकांचे मन वेधीत आले आहे व पुढेही अनंत कालपर्यंत ते तसेच वेधीत राहिल अशी चिन्हे दिसतात. मनामध्ये अत्यंत उच्च भावना उत्पन्न करण्यास रामचरित्र फारच समर्थ आहे आणि वीणाकाव्य-लेखक असल्या म्हणजे भक्ति, निष्ठा, प्रेम, शौर्य, धैर्यादि उच्च भावनां-

विषयींच लिहीत असतात. कोणत्याही काल्पनिक अगर ऐतिहासिक गोष्टींत कधीही आढणार नाही, अशा तऱ्हेचा करुणरस रामायणांत भरलेला आहे; यामुळे रामायणाला फारच मनोहरत्व प्राप्त झाले आहे. रामाच्या सर्व आयुष्यभर उदात्तगंभीर अशी क्लेशपरंपरा आपणांस आढळून येते. व तीमुळे याजबद्दल आपणाला कीव येण्या-ऐवजी दुःखमिश्रित असे कौतुकच वाटते. अडिसनने म्हटले आहे, “दुःखमय संविधानका ध्ये दान प्रकार आहेत. पहिल्यामध्ये नायकाना तऱ्हेच्या अडचणीतून व संकटांतून मार्ग आक्रमितो व शेवटी मानास व वैभवास पावतो. दुसऱ्या प्रकारांत नायक प्रथमतः एखाद्या उच्च व सन्मान्य स्थितीत असतां दुःखांत व अपमानगर्तेत सांपडतो. त्यांत पहिल्यापेक्ष दुसऱ्याने वाचकांच्या मन वर जास्त परिणाम होतो.” संविधानकाचं पृथक्करण एवढ्यावरच थांबत की काय हा प्रश्न आहे. अशा संविधानकामध्ये असाही एक प्रकार असू शकेल की ज्यांत नायकाचा शेवट दुःखांत व अपमानांत होत नाही; आणि खरे पाहिल्यास तसा शेवट होणे चांगलेही नाही. या तिसऱ्या प्रकारांत कथेचा शेवट कांही तरी निगळा होतो; परंतु त्यामुळे नायकाविषयी आपले मन कष्टाधेत होत नाही. त्या प्रकारांत नायक शक्य तेवढा प्रयत्न करतो; परंतु तरी बुद्धां शेवट मात्र दुःखांतच होतो. रामाची कथा या तिसऱ्या प्रकारांत पडेल. रावणाचा पराभव करून व त्याचा वध करून त्याने सीतेला परत आणिली; तिने अग्निदिव्यही केले; परंतु तिला अगोध्येस आणल्यावर लोकमत विरुद्ध आहे, हे कळून तिला सोडून दणे त्याला प्राप्त झाले. त्यानंतर बुद्धां ती वाल्मीकिवरोवर यज्ञभूमीवर आली असतां, तेथेही भृमातेच्या उदरांत गडप झाली. याठिकाणी कथानकाला दुःखपर्यवसायाकडे अशी कलंडणी देण्यांत कवीने अत्यंत उच्च चातुर्य

व कौशल्य दाखविलें आहे. महाभारतही असेंच दुःखपर्यवसायी आहे. कारण पांडवाना महायुद्धांत जय मिळाला खरा; परंतु कार्याकार्यविचार न करणाऱ्या अश्वत्थाम्यानें त्यांच्या छावणीवर छापा घालून जेव्हां हाहाःकर उडविला, आणि आपल्या मुलांचा असावधपणें खून झालेला पाहून द्रौपदी जेव्हां मूर्च्छित झाली, तेव्हां युधिष्ठिर एवढेंच म्हणूं शकला कीं, “ जेते स्वतःच्या निष्कालजिपणामुळें जिकले गेले ”

दुःखपर्यवसायीपणाबद्दल रामायण व महाभारत यांमध्ये याप्रमाणें साम्य असलें तरी दोहोंतील पात्रें मात्र अगदीं भिन्न आहेत. व्यासाच्या काव्यांतील पात्रें जरी उच्च असलीं तरी तीं आपणास मनुष्यकोटींतील वाटतात; परंतु रामायणांतील पात्रें मात्र पृथ्वीवरचीं आहेत असें वाटत नाहीं; तर तीं या पृथ्वीला स्पर्श करीत नसून तिजप सून वहां अंतरावर आपले व्यवहार करीत आहेत असें भासतें. महाभारतांत अशा एक कथा आहे कीं, युधिष्ठिराचा रथ पृथ्वीपासून वर चालत असे; परंतु एकाच असत्य भाषण केल्याप सून तो जमीनीवर चालू लागला. अर्थात् युधिष्ठिराच्या निष्कलंक वर्तनाचें वर्णन करण्याची ही एक कवीची पद्धत आहे. या जगांतील दैःशिल्यापासून अलिप्त अशा पृथ्वीपासून वर असलेल्या वातावरणांत तो व्यवहार करीत असे अशा कवीनें कल्पना केली आहे. महाभारतांतील एकट्या युधिष्ठिराप्रमाणें रामायणांतील सर्वच पात्रें वातावरणांत आपले व्यवहाराव्यापार उरकीत आहेत असें वाटतें. रामायणांत आपल्याला अलौकिक भ्रातृभक्त भाऊ; क्रूरतम सापत्न माता; अलौकिक कर्तव्यजागृत पुत्र; अलौकिक प्रेमी पति; अलौकिक पतिनिष्ठ पत्नी; अलौकिक विश्वासु मित्र व अलौकिक हट्टवादी शत्रू पहावयास मिळतात.

या सर्वांतही राम व सीता यांची स्वभावचित्रे इतरापेक्षां फार उच्च असून आजपर्यंत मानवी कल्पनेला जें जें म्हणून आकलन झालें आहे, त्या सर्वांहून हीं दोन स्वभावचित्रे जास्त उदात्त आहेत. राजा म्हणून, मित्र म्हणून, भाऊ म्हणून, पुत्र म्हणून, कोठच्याही दृष्टीने पाहिलें असतां, राम उदात्ततेची केवळ मूर्तच आहे असें वाटते. त्याची आपल्या प्रजेसंबंधीची काळजी, कळकळ व प्रेमी वृत्ति हीं आवाल-वृद्धांच्या तोंडीं झालेलीं असून सम-राज्य हा शब्द हिंदुस्थानांत मुराज्यवाचक असा संप्रदायच होऊन बसला आहे. महाभारतांत सुद्धां रामराज्याविषयीं स्तुतिस्तोत्रे आढळतात. असो; संस्कृत वाङ्मयाच्या या पित्यानें सीताचरित्राच्या ठायीं जें सौंदर्य ओतलें आहे त्याचें मार्मिक, समाधानकारक, व पूर्ण असें वर्णन करण्याचें सामर्थ्य त्याच्या शिवाय दुसऱ्या कोणा भाग्यवानाच्या लेखणींत आहे ? अवर्णनीय अशा पवित्र वातावरणांत संचार करण्याच्या व आदर्शभूत अशा या स्त्रीच्या चरित्राचें उद्घाटन व योग्य वर्णन करण्यांत कवीला अनुपम यश आलें आहे. कोणाही हिंदूच्या मनांत सीतेचें नांव येतांच त्याचें हृदय पवित्रतम विचारांनीं थरारून जाते. तात्पर्य हिंदु स्त्रियांना सीता गृहिणीत्वाचा अत्यंत उज्ज्वल आदर्श होऊन बसली आहे.

रामायणांतील पात्रे जितकीं उच्च आहेत, तितकेच उच्च विचार कवीनें त्यांच्या तोंडीं घातले आहेत. अत्युत्कट भावनांचा ज्यांत संचार नाही असा एकही विचार रामायणांतोळ पात्रांच्या मुखांत नाही. प्रत्येक पात्राच्या तोंडचे उदात्त उद्गार येथें देणें शक्य नाही. आम्ही सीतेचे थाडेसे उद्गार खालीं देतो. “ वनांत संकटे व अडचणी फार असतात, तेव्हां त्यांत तूं येऊं नको ” असें राम तिचें मन वळवीत असतां ती म्हणते “ मी तुमच्या पुढें चालून तुम्हाला सुख व्हावें

म्हणून मार्गातील कांटे व तर्क्षण गवत दूर करीन ” “ वनांतील सुवास मधुर असतो म्हणून मी वनांत येईन. ” वरील श्लोक रामायणांतून घेतांना भवभूतीनें म्हटलें आहे.

त्वया सह निवत्स्यामि वनेषु मधुगंधिषु ।

इति हा रमते सीता स्नेहस्तस्याः स तादृशः ॥

“ सीतेच्या तोंडून असे उद्गार बाहेर पडण्यास तिचें रामावरील अत्युत्कट प्रेमच कारणीभूत होय. ” अयोध्येस परत आल्यावर तिला रामानें पुन्हां लक्ष्मणाकरवीं रानांत नेऊन सोडिलें; तेव्हां लक्ष्मणाबरोबर तिनें त्याला जो निरोप पाठविला तो केव्हांही वाचला तरी डोळ्यांत अश्रु आणल्यावांचून सोडीत नाही. रघुवंशाच्या १३ व्या सर्गांत कालिदासानें हा सुप्रसिद्ध निरोप ग्रथित करून शेवटीं आपल्या अलौकिक कौशल्यानें त्याला जी एक पुस्ती जोडिली आहे, ती तर फारच बहू रीची आहे. “ पुढील जन्मीं मला तूंच पति मिळावास; परंतु या जन्माप्रमाणें त्या जन्मांत विरह मात्र होऊं नये, याकरितां मी प्रसूत झाल्यानंतर मोठी तपश्चर्या करीन ” हें वाक्य त्यानें सीतेच्या मुखांत जास्त घातलें आहे. वाल्मीकीबरोबर यज्ञस्थळीं येऊन ज्यावेळीं सीता शपथ घेते व इतके दिवस दुःखत्रस्त झालेली ती राज्ञी स्त्रियांच्या सहजस्वभावास अनुसरून प्राणत्याग करावयास सिद्ध होते, त्यावेळचा प्रसंग तर फारच बहारीचा व कल्पनातीत आहे. ती म्हणते “ कायावाचामनानें जर मी माझ्या पतीचीच अर्चा केली असेल तर भूमाता मला आपल्या उदरांत घेवो. ”

मनसा कर्षणा वाचा यथा रामं समर्चये ।

तथा मे माधवी देवी विवरं दातुमर्हति ॥ *

कालिदास म्हणतो

वाङ्मनःकर्मभिः पत्युर्व्यभिचारो यथा न मे

तथा विश्वंभरे देवि मामंतर्धातुमर्हसि ॥

आज हजारों वर्षोंपर्यंत हिंदुगृहिणीच्या स्वभावांत दिसून येणारा समाधानीपणा व प्रेमळपणा हा सर्तिची भक्ति, प्रेम, व सर्तीत्व यांपासूनच उत्पन्न झाला आहे. करुणरसपरिपोषांत तर वाल्मीकीची बरोवरी कोणाहि करूं शकत नाही. करुणरसपूर्ण काव्य वाचून आपल्या भावना करुणरसांत इतक्या दूरवर व उंच जातात कीं, काव्यवाचनापासून हाणाच्या दुःखामुळे आपण मोहून जातो. दोन परस्परविरुद्ध धर्म असणऱ्या पदार्थांचा, त्यांनील धर्म पराकाष्ठेप्रत पावले असतांना, संयोग झाल्यास जो परिणाम होतो, तोच परिणाम आपण अत्यंत कुशल कवीच्या करुणरसाशीं तादात्म्य पावलों असतां होऊन आपल्या दुःखाचें आनंदांत रूपान्तर होते. असे करुणरसानें ओथंबलेले प्रसंग अयोध्याकांडांत पुष्कळ आहेत. रामाला शब्दांत पकडून केकेयी राम, लक्ष्मण व सीता यांच्या पुढें वल्कलें ठेविते व तीं वल्कलें नेसून त्यांना अरण्यांत जावयास सांगते, तेव्हां असल्या प्रकाराला अपरिचित सीता तें वल्कल खांधावरून घेऊन इकडे तिकडे पाहूं लागते; व तिला आता मूर्च्छा येऊन ती पडणार अशीं चिन्हें दिसूं लागतात. या देखाव्यानें गहिवरून जाऊन अश्रू ढाळीत ढाळीत “रामा, सीतेला अरण्यांत नेऊं नको; तिला वनांत राहणें शक्य होणार नाही. ” असें तेथील स्त्रिया व कुटुंबांतल इतर मंडळी एकदम ओरडतात. त्यांच्या ओरडण्याकडे लक्ष न देतां राम तिच्या मदतीला जाऊन रेशमी साडीवरूनच तिला तें वल्कल नेवितो. हा प्रसंग करुणरसाच्या परिपोषाचें उकृष्ट उदाहरण म्हणून घेतां येईल.

वाल्मीकीचा स्वभावोक्तिचित्रें रेखाटण्यांत हातखंडा आहे; व ज्याप्रमाणें करुणरसपरिपोषांतही त्याचा कोणी हात धरूं शकत नाही, त्याचप्रमाणें सृष्टिसौंदर्यवर्णनांतही इतर संस्कृत कवि

त्यांची बरोबरी करू शकत नाहीत. आपल्या काव्याच्या निरनिराळ्या भागांत वाल्मीकीने हिंदुस्थानचे सहा ऋतु मोठ्या ओजस्वितेने वर्णिले आहेत. आमच्या मते आधुनिक संस्कृत वाङ्मयांत खऱ्या सृष्टिसौंदर्यवर्णनाचा तुटवडाच आहे. व जी कांहीं थोडी आहेत, त्यांत फक्त शब्दालंकारावर उभारलेले श्लेष व उपमाच सांपडतात. इंग्रजी वाङ्मयातील वर्णनाचा विशेष जो चिवटपणा व सूक्ष्मपणा तो संस्कृत वाङ्मयांत फक्त वाल्मीकीच्या काव्यांतच आढळून येतो. अरण्यकांडातील हिवाळ्याचे किंवा किष्किंधा कांडातील पावसाळ्याचे वर्णन वाचणारांस आपण थंडी-मुळे कांपत तर नाहीना ? किंवा आपण पावसांत भिजत तर नाहीना ? असा भास झाल्यावांचून राहत नाही. त्या वर्णनांत पुष्कळ नानाविध कल्पना आहेत, परंतु आम्ही त्यापैकी एकेकच उध्दत करितो. कवि म्हणतो “ तृधार्त झालेला हत्ती पाणी पिण्याकरितां नदीवर जातो; परंतु वर्षाप्रमाणे थंड असलेल्या जलाचा स्पर्श होतांच आपली सोड मार्गे घेतो ” स्वभावोक्ति अलंकाराचा योग्य व कौशल्यपूर्ण असा उपयोग फक्त वाल्मीकीच करू शकतो. दुसऱ्या वर्णनांत कवीने म्हटले आहे. “ प्रत्येक पर्वतराजाच्या शिखरावर विश्रांति घेणारे ते पाण्याच्या भाराने युक्त असे मेघ पहा ” या वर्णनांत एक गूढ उपमा आहे. मेघ हे मजूर आहेत अशी कल्पना करून, भारामुळे त्यांच्या आंगातून घामाच्या धारा चालल्या आहेत व त्यांच्या मार्गात येणाऱ्या प्रत्येक उच्च ठिकाणी ते (ओझे ठेवून) विश्रांति घेत आहेत अशी कल्पना कवीने केली आहे.

उदात्तगंभीर देखाव्यांची वर्णने कल्पण्याची व ती उठविण्याची वाल्मीकीची शक्ति अशीच असामान्य आहे. उदात्तगंभीर

देखाव्यांचें वर्णन करणें हा पाश्चात्य वाङ्मयांत मिळतना विशेष समजना जातो; व पॅरॅडाइस् लॉस्ट या त्याच्या काव्यांतील “सेटन” खालीं उतरत असतां त्या वेळेचें वर्णन या उदात्तगंभीर वर्णनांच्या सदरांत घालतात. वाल्मीकीच्या सुंदरकांडांत असलीं उदात्त-गंभीर वर्णनें कित्येक सांपडतात. सुंदरकांड हें नुसों नांवानें नव्हे, तर काव्यदृष्ट्याही “सुंदर ” आहे. हिंदी द्वापकल्प व सीलोन यांच्यामध्ये असलेल्या समुद्रावरून उडी मारून मारुति पलीकडे जातो, या प्रसंगानें त्या कांडाचा आरंभ झाला आहे. या प्रचंड उड्डाणांतून कवीनें उदात्त-गंभीर वर्णन कसें उत्क्रांत केले आहे; मारुति आश्लेषे शरीर कसें वाढवितो; उडी टाकण्याच्या वेळीं तो काय हावभाव करितो; जमेनाला धक्का देऊन तो उडाल्या-बरोबर झाडे उन्मूलित होऊन त्याच्यावरोवर आकाशांत कशी उडाली; मधून मधून ढगामध्ये अदृश्य होऊन व मधून मधून दिसत आहे असा आकाशांतून प्रवास त्यानें कसा केला; त्याची छाया समुद्रावर तीन योजनपर्यंत कशी पडली; व त्या छयेखालीं येणाऱ्या जलचराना भोंति कशी वाटली; वगैरे गोष्टींचें यथायोग्य चित्र डोळ्यांपुढें उभें राहण्यास खुद्द मुळांतलीच वर्णनें वाचलीं पाहिजेत. पुढें रावणाचे राजप्रासाद व त्यांचे अंतर्भाग यांच्या वर्णनाचे वेळीं वाल्मीकीची कल्पना उदात्तगंभीर इतक्या उंच शिखराला जाऊन पोचली आहे की, इतका उंच आजपर्यंत त्याच्याशिवाय दुसरा कोणाही गेलेला नाही. रावण नरकापासून स्वर्गापर्यंत सगळ्याचा अधिपति होता. तेव्हां त्याची संपत्ति व वैभव यांचें वर्णन करण्यास या महाकवीची असामान्य कल्पना-शक्तीच फक्त समर्थ होय; परंतु तो जेव्हां रावणाचें अशोक-वन व त्यांतील दुःखी व जवळ जवळ निराश झालेली सीता

यांचें वर्णन करितां, त्या वेळीं तो वरच्यापेक्षांही जास्त प्रतिभा आणि सामर्थ्य दाखवितो. वाक्योपमा किंवा फ्रेंच टीकाकार जीस लंबपुच्छोपमा म्हणतात, ती वापरण्याची होमरला फार आवड होती. होमर कित्येकदां लांब व विस्तृत उपमा देऊन वाचकांचें मनोरंजन करितो. त्याच्या उलट व्याख्यात दीर्घ रूपकांची फार आवड आहे. उदा०—“ भीष्मद्रोण-तट ” इत्यादे श्लोकांत भारतीय युद्धाला एखाद्या खवळलेल्या नदाचें व त्याच्या सर्व भागांचें रूप त्यानें चढविलें आहे. वल्मीकिय काव्यांतही असा एक विशेष आहे; व तो त्याची उपमांचे दीर्घांचे दीर्घ तयार करण्याची अनिवार हौस हा होय. कित्येकदां तर त्या दिगाखालीं वाचकांचें चित्त चिरडून जाण्याचा वेळ येते. कित्येकदां त्याच्या उपमांतून उपमानाच्या जागीं भाववाचक नामांचा उपयोग केलेला आढळतो. उदाहरणार्थ-कवीनें सातेला “ मलिन न्याय ” किंवा “ निराशामय आशा ” असल्या उपमा दिलेल्या आहेत. सातेच्या निराधार व भूषणरहित स्थितीचें कवीनें जें वर्णन केलें आहे, तें फारच बहारीचें आहे. ही उपमा देण्याची कला बऱ्यानें आपल्या कादंबरींत उपयोगांत आणलां आहे; परंतु त्याच्या उपमा पुष्कळदां ओढून ताणून आणलेल्या व कृत्रिम दिसतात.

शेवटीं आपणास भाषेचा विचार करणें आहे. वाल्मीकीची भाषा सरळ, सार्धी व सोपी आहे. ती आवेद्युक्त व प्रासानुप्रासयुक्त असल्यानें वीणाकाव्याला फार अनुकूल अशी आहे; परंतु ती अमावी तितकी गंभीर किंवा मधुर नाही; त्याचप्रमाणें महाभारतांतल्या भाषेइतकी ती शुद्धी नाही. परंतु तिच्यांत गोवलेले उदात्त विचार आणि विकार तिच्यांतल अशुद्धतेचा विसर पाडतात. हिमालयाच्या उंच शिखरावराल बर्फ एकाद्या उन्हाळ्याच्या

दिवशीं वितळल्यामुळें अलेल्या गंगाजलाच्या ओघांत आपण वाहात जात आहों कीं काय, अशी रामायण वाचतांना आपली स्थिति होते. पुराच्या शुभ्रतम व मधुरतम जळनें मोहित झाल्यामुळें आपल्याला जलौघांतील लांकडांच्या तुकड्यांचें अथवा नानाविध कचऱ्याचें कांहींच भान राहत नाहीं. वाल्मीकीच्या विचारांचा उदात्तपणा आणि आवेश हीं अगदीं गंगाजलौघाप्रमाणेंच असून ते विचार वाचकांच्या हृदयांत शिरून त्यांचें मन अतिशय उन्नत करितात, व त्यांस पृथ्वीवरील केरकचऱ्याचें स्मरणही होत नाहीं.

कथाविषयक.

वाल्मीकिरामायण—परीक्षण.

कथाविषयक.

पुस्तक दुसरें.

प्रकरण १ लें.

रामकथेसंबंधीं वेवरची चुकीची उपपत्ति.

वाल्मीकीच्या ओजस्वी भाषेंत वर्णिलेल्या रामायणांतील मनो-वृत्ति क्षुब्ध करणाऱ्या प्रसंगामुळे, अनेक संस्कृतज्ञ विद्वानांचीं मनें रामायणाकडे वेधलीं गेलीं आहेत. व वेळोवेळीं त्या प्रसंगांच्या खऱ्या स्वरूपाविषयीं निरनिराळ्या उपपत्त्या बसविण्यांत आल्या आहेत. कांहीं थोड्या लोकांना रामायणांत निव्वळ कवींच्या मनोहर सृष्टीशिवाय दुसरें कांहीं आहे असें वाटत नसलें, तरी पुष्कळांना रामायणाला सत्याचा आधार आहे हें पटतें; व ते तसें कवूलही करतात. परंतु हा सत्याचा आधार कोणता याविषयीं अनेकांचीं अनेक मते आहेत. राम व रावण यांच्यामधील युद्ध म्हणजे दक्षिणेंतील, ब्राह्मणधर्म व बौद्धधर्म यांमधील झगड्याचें

काव्यमय वर्णन होय, अशी इतिहासकार टाल्बोर्डजव्हीलरयाची कल्पना आहे. एव्हढेच नव्हे तर याच्याही पुढे जाऊन तो असे म्हणतो की, राक्षसांशी झालेल्या रामाच्या युद्धाचा कदाचित्, इ. स. च्या १३ व्या शतकांत विजयानगरच्या हिंदु पातशाहीच्या संस्थापकाच्या नेतृत्वाखाली रजपूत लोकांनी दक्षिण हिंदुस्थानांत केलेल्या विजयशाली स्वारीशी संबंध असावा; परंतु असली कल्पना सर्वस्वी असमर्पक आहे; कारण, राम-रावणांच्या युद्धाचे जें वर्णन हल्लीं आपणांस वाचावयास मिळते, तें जसेंच्या तसेंच कालिदासाच्या वेळीं होतें; आणि कालिदासाला तर ५ व्या शतकाच्या अलीकडे आणतां येत नाहीं; त्याचप्रमाणें महाभारतांतील वर्णनांत व हल्लींच्या रामायणांत फार थोडा फरक असून महाभारताची शेवटची आवृत्ति इ. स. २०० च्या अलीकडे आणतां येत नाहीं, हें आम्हीं दाखविलेंच आहे. Talboys Wheeler हा संस्कृतज्ञ नव्हता; व त्यामुळें त्याचा इतिहास इतर-दृष्टीनें संशोधनपूर्ण व सुंदर असला तरी त्यांत अशा पुष्कळ कच्चा पायावर उभारलेल्या उपपत्त्या दिसून येतात. दुसरी एक उपपत्ति अशी आहे की, “रामायणांत, आर्य लोकांच्या कृषिकर्माची मध्य व दक्षिण हिंदुस्थानांतील जंगलांतून व पर्वतांतून झालेली प्रगति, व कृषिकर्म करून राहणाऱ्या आर्यांवर तेथील बिगरशेतकी, गुरेढोरे वाळगून असणाऱ्या व पार्श्वी टेळ्यांपासून प्राप्त झालेलीं संकटे यांचें वर्णन आहे.” परंतु सर्वांत जास्त भयंकर उपपत्ति प्रो. वेबर यांनें लावलेली होय. एका हिंदी कवीनें “ आर्यसुधारणेच्या अथवा कृषीच्या प्रसाराच्या चित्रासारखी अमूर्त कल्पना ” आपल्या काव्याचा विषय केली असेल, याविषयीं वरील प्रोफेसरांस संशय आहे; व त्यामुळें त्यांचें, दशरथजातक या बौद्ध कथेमध्यें

सीताहरण व राम-रावणयुद्ध यांचें वर्णन नाहीं, या गोष्टीच्या जोरावर असें मत बनलें आहे कीं, वाल्मीकीनें ही कथा होमरच्या इलियडवरून घेतली आहे. तेव्हां या उपपत्तीचा विस्तरशः विचार करणें आपल्यास आवश्यक आहे.

प्रोफेसर वेवरच्या या उपपत्तीचें जस्टिस तेलंग यांनीं एक उत्कृष्ट लहानसें पुस्तक लिहून चांगलें खंडन केलें आहे; परंतु ज. तेलंगाच्या उद्धारांत नेहमीं दिसून येणारा स्पष्टवक्त्रेपणाचा अभाव या पुस्तकांतही दिसत असल्यामुळे, हें पुस्तक वाचूनही प्रो. वेवरच्या उपपत्तींत थोडें तरी तथ्य असावें असें वाचकांस वाटूं लागतें; परंतु या उपपत्तीचें जस्टिस तेलंग यांच्यापेक्षांही जास्त समाधानकारक रीतीनें खण्डन करितां येईल. प्रो. वेवरच्या मुद्याचा सर्व निष्कर्ष असा आहे कीं, दशरथजातक रामायणाच्या पूर्वीचें आहे; त्यांत नसणाऱ्या सीताहरणासारख्या गोष्टी रामायणांत आहेत, त्याअर्थीं, पंजाब ग्रीक लोकांनीं पादाक्रांत केल्यावर व हिंदूंना होमरच्या इलियडचा माहिती झाल्यानंतर रामायण लिहिलें गेलें असलें पाहिजे.

हल्लींच्या वाल्मीकिरामायणांत मूळचें असें एक काव्य असून त्यांत वेळोवेळीं नवी भर पडत आली आहे, हें आम्हीं पहिल्या पुस्तकांत दाखविलेंच आहे. मूळ काव्य हें, त्यांतील साधी भाषासरणी, त्याचें आर्ष स्वरूप व मागून पडलेल्या भरीशीं येणारी त्याची विसंगतता इत्यादि गोष्टीमुळे या भरोंतून सहज वेगळें करतां येतें. जुन्या रामायणाच्या अस्तित्वाबद्दलच्या शक्यतेसंबंधीं प्रो. वेवरही कबुलीजबाब देतो; परंतु आणखी पुष्कळ कल्पना सुचवून तो त्या कबुलीपासून आपला सुटका करूं पाहतो. विषय सोपा होण्याकरितां आम्हीं येथें असें सांगतों कीं, आमच्या मते

रामायणाच्या आवृत्यांची पुढीलप्रमाणे कालानुक्रमवार यादी देत ।
येईल.

(१) वाल्मीकीचें मूळ रामायण.

(२) दशरथजातक.

(३) महाभारतांतील रामोपाख्यान.

(४) वाल्मीकिरामायणाची हल्लींची आवृत्ति.

यादीच्या पूर्णतेसाठीं पुढील ग्रंथांचाही वरील यादींत समावेश
करितां येईल.

(५) कालिदास व इतर संस्कृत कवींचें रामायण.

(६) पुराणांतील रामायण; मुख्यत्वेकरून पद्मपुराण व
अध्यात्मरामायण यांतील.

(७) तुलसीदास व इतर प्राकृत कवींचें रामायण.

प्रोफेसर वेबरच्या म्हणण्यांत व वरील यादींत पुढीलप्रमाणें
तफावत पडते. प्राचीन व मूळ असें रामायण होते हें तो
स्पष्टपणें कबूल करित नाही; व जरी असें त्यानें कबूल केलें, तरी तें
दशरथजातकाच्या आधींचे आहे असें तो कबूल करित नाही.

एक विशिष्ट आवृत्ति दुसरीच्या मागून लिहिलेली आहे, हें
ठरविण्याची कसोटी म्हटली म्हणजे दुसरीपेक्षां पहिलींत अद्भुत किंवा
भाकडकथेचें तत्त्व जास्त आहे कीं नाही हें पाहणें होय; व ही
कसोटी प्रो. वेबर यांसही मान्य आहे. हीच कसोटी लावून प्रो.
वेबरनें असा निष्कर्ष काढला आहे कीं, “ महाभारतांतील राम-
कथा पुष्कळदृष्टींनीं वाल्मीकिरामायणाच्या पूर्वीची आहे. ”
तेव्हां वाल्मीकीच्या हल्लींच्या रामायणापेक्षां महाभारतांतील रामो-
पाख्यान प्राचीन आहे हें निःसंशय होय. आतां हें रामोपाख्यान
दुसऱ्या एखाद्या ग्रंथाचा सारांश आहे हें अगदीं उघड आहे. प्रो.

वेबर स्वतःच म्हणतो:—“ कथेच्या ओघांतील, व वेळोवेळीं भाषंतही दिसून येणारे ठळक ऐक्य इतकें स्पष्ट आहे कीं, ही कथा वाल्मीकीच्या ग्रंथाचा सारांश असावा असें म्हटल्यावांचून आम्हाला राहवत नाही. ” आपणाला याच्याहीपेक्षां स्पष्ट विधान करतां येईल. जो कोणी महाभारतांतील रामोपाख्यान वार्त्ताला त्याला ग्रंथकाराचा तें लिहिण्यांत एखाद्या पूर्वीच्या ग्रंथाचा सारांश देण्याचाच हेतु आहे हें तेव्हांच कळून येईल. तेव्हां जर रामोपाख्यान हल्लींच्या रामायणापेक्षां प्राचीन आहे, व तेंच जर हल्लींच्या रामायणाशीं बहुतांशीं साम्य असलेल्या वाल्मीकीच्या एखाद्या ग्रंथाचा सारांश आहे, तर प्राचीन असें एक वाल्मीकीचें रामायण असून तें हल्लींच्या महाभारताच्या आधींचें असलें पाहिजे असें म्हटल्यावांचून गत्यंतर नाही. रामोपाख्यान हें त्या आख्यानापेक्षां पूर्वीच्या अशा काव्याचा सारांश आहे, हें सांगतांना प्रो. वेबर वरील गोष्ट कबूल करतो. परंतु त्याच्या मते रामायणाच्या अनेक आवृत्त्यांची कालानुक्रमानुसार यादी करण्याच्या अनेक मार्गांपैकीं तो एक मार्ग आहे. पण आमच्या मते या वावतींत दुसरा तिसरा मार्ग स्वीकारणें अशक्य आहे. महाभारतांत रामायणाचा—वाल्मीकीच्या—इतका स्पष्ट उल्लेख आला आहे कीं, वरील मताशिवाय दुसरें मत असमर्पक होय. उदाहरणार्थ ‘रामायणे विविख्यातः’ किंवा ‘अपि चायं पुरा गीतः श्लोको वाल्मीकिना भुवि’ इत्यादि श्लोक पहा. प्रो. वेबरनें सुद्धां हेच श्लोक दिलेले आहेत. परंतु त्याच्या मतांत नेहमीं असणाऱ्या प्रतिकूल ग्रहामुळें तो शेवटीं म्हणतो—“ आम्हांला कांहीं या ठिकाणीं कालक्रमानुसार यादी तयार करण्यांत यश आलें नाही; कारण रामोपाख्यान महाभारतांत केव्हां घातलें गेलें हें आम्हांस माहीत नाही. ”

परंतु इतर ठिकाणीं प्रो. वेबर यानें ज्या गोष्टी कबूल केल्या आहेत त्यावरूनच आपणास असें म्हणतां येईल कीं, रामायणाच्या या निरनिराळ्या आवृत्त्यांची कालक्रमानुसार यादी करण्यांत आपणास यश आलें आहे. हल्लीं रामायण ज्या स्थितींत आहे त्याच स्थितींत तें कालिदासानें रघुवंश लिहिण्याच्या पूर्वीं होतें. शिवाय कालिदासाच्या वेळीं रामायणाला वेदांच्या इतकें पूज्यत्व प्राप्त झालें होतें, व स्वतः वाल्मीकि वेदमंत्र लिहिणाऱ्या ऋषींच्या इतका प्राचीन समजला जात होता. तेव्हां आम्हीं पूर्वीं दाखविल्या-प्रमाणें हल्लींच्या रामायणाच्या रचनेचा काल व कालिदासाचा काल यांत बरेंच अंतर असलें पाहिजे. वास्तविक स्थिति अशी आहे कीं, हल्लींच्या रामायणाच्या रचनेचा काल ख्रिस्ती शकाच्या आरंभाच्या सुमाराचा असून या गोष्टीस, शक व यवन यांच्या संबंधांचे हल्लींच्या रामायणांतील उल्लेख, त्याचप्रमाणें ज्योतिषशास्त्रांतील कांहीं विवक्षित गोष्टींचे उल्लेख लक्षांत घेतां प्रो. वेबर यानेंही संमति दिली आहे. तेव्हां ज्याअर्थीं महाभारतांतील रामोपाख्यान इसवी सनाच्या आरंभींच्या रामायणापेक्षां जास्त प्राचीन आहे, त्याअर्थीं तें महाभारतांत त्यापूर्वीं घातलें गेलें असलें पाहिजे. पुन्हां ज्याअर्थीं तें उपाख्यान वाल्मीकीनें लिहिलेल्या रामायणाचा सारांश आहे, त्याअर्थीं तें जुनें रामायण हल्लीं उपलब्ध असलेल्या महाभारतापेक्षां पुष्कळ प्राचीन असलें पाहिजे. आणि या महाभारताचा काल इ. सनाच्या पूर्वीं २ शतकाच्या अलीकडे येऊं शकत नाही.

तेव्हां आतां, हल्लींच्या महाभारताच्या पूर्वींचें असें वाल्मीकि रामायण होतें यांत कांहींएक संशय उरला नाही; व या सिद्धांतास प्रो. वेबरनें लांबून लांबून कबुली दिलीच आहे. तेव्हां यापुढें मुद्याचा प्रश्न एवढाच राहिला कीं, हें जुनें रामायण दशरथजातकाच्या

आधीं लिहिलें गेलें, कीं मागून लिहिलें गेलें; व याच मुद्यासंबंधीं चुकी-
च्या समजुतीच्या पायावर रामायण हें होमरच्या इलियडवरून
घेतलें आहे या कल्पनेची इमारत प्रो. वेवर यानें रचिलेली आहे.
“ दशरथजातकाची कथा मूळची असून तिच्यापासून इतर सर्व
आवृत्त्या निघालेल्या आहेत. ” असें त्याचें मत आहे. शिवाय
जातकाच्या कथेला ऐतिहासिक आधार कितीसा आहे, किंवा या
मूळ कथेला “ शेतकीवरील अधिपति अशा एखाद्या कल्पित
व हद्दपारीनें (बहुधा हिंवाळ्यानें) त्रस्त-प्रतिहत-झलेल्यां
एखाद्या नायकाचीं अद्भुत साहसाचीं कृत्यें ” आधार आहेत या-
विषयीं त्याला संशयच आहे. जातां जातां आम्हीं एवढेंच सुचवूं
इच्छितां कीं, वरील कल्पनेचें म्हणजे एखाद्या हिंदी काव्यांत
शेतकीसारख्या अमूर्त कल्पनेचा समावेश झाला असेल या कल्प-
नेचें, प्रोफेसर वेवर यानेंच पूर्वी खंडन केलें असून, त्याच कल्पनेचा
तो या ठिकाणीं आश्रय करीत आहे.

परंतु रामकथा अगदीं प्रथम दशरथजातकांत लिहिली गेली
किंवा वाल्मीकीचें महाभारताच्या आधींचें जें मूळ रामायण तें
दशरथजातकाच्या सुद्धां आधींचें होतें या प्रश्नाचा उलगडा फार
सहज होण्याजोगा आहे. अंतर्गत पुराव्यावरून आपल्या मनाची
अशी खात्री होते कीं, ज्या रामायणावरून हल्लींचें रामायण तयार
करण्यांत आलें आहे, त्या मूळ रामायणांत राम हा विष्णूचा अव-
तार होता असें दाखविण्यांत आलें नव्हतें. मि. भ्यूर यानें हें
पूर्वीच सिद्ध केलें आहे; व या सिद्धांतास जास्त पुष्टि देण्यास ठीं
आम्हीं आपले मुद्देही प्रथमपुस्तकांत पुढें मांडले आहेत. प्रो.
वेवर हा आपल्या लेखाच्या शेवटीं निष्कर्ष ४ मध्ये ह्याच सिद्धांत
प्रतिपादितो; परंतु या सिद्धांतापासून आपोआप निघणारीं अनु-

मानें मात्र प्रो. वेबर काढीत नाहीं. जर मूळ रामायणांत वैष्णविक तत्त्व नव्हतें, आणि जर तें तत्त्व “ बुद्धधर्माविरुद्ध व ब्राह्मणधर्माच्या हितरक्षणासाठीं ” मागाहून घालण्यांत आलें असेल, तर मग ९३ हिशानें मूळ रामायण हें बुद्धधर्माच्या प्रारंभाच्या आधीं रचिलें असलें पाहिजे. रामोपाख्यानांत सुद्धां हें वैष्णव तत्त्व दृष्टीस पडतें; आणि त्यावरून असें अनुमान करण्यास जागा आहे कीं, वाल्मीकीचें जुनें रामायण रचिलें गेल्याचा काल, आणि महाभारतांतलि रामोपाख्यानाच्या रचनेचा काल यांच्या दरम्यान बुद्धधर्माचा उदय झाला असला पाहिजे. सारांश, वाल्मीकीचें मूळ रामायण दशरथ जातकाच्या पूर्वीचें आहे हें सिद्ध करण्यास हें एक प्रबळ कारण आहे.

कौसल्या व कैकर्या या दोन पदांचा पाणिनीच्या दोन सूत्रांमध्ये अर्थ सांगितलेला आहे, आणि त्यावरून रामकथा पाणिनीच्या वेळीं माहीत होती; या सिद्धांताच्या पुष्टीकरणार्थ जस्टिस तेलंग यांनीं पुष्कळ सबळ मुद्दे पुढें मांडले आहेत. अंतर्गत पुराव्यावरून निघणाऱ्या ज्या मुद्द्यांची पहिल्या पुस्तकांत विस्तृत चर्चा केली आहे, त्यावरून रामायणाच्या जुन्या भागांत जी समाजस्थिति दिसून येते, ती बुद्धधर्माच्या पूर्वीची असली पाहिजे हें सिद्ध होतें. वैदिक देवतांची पूजाअर्चा, यज्ञाचें माहात्म्य, ब्राह्मण व क्षत्रिय यांचें मांसाशन, क्षत्रियांची वेद व वैदिक धर्मकृत्ये यांतील पारंगतता, स्त्रियांना हल्लींपेक्षां जास्त असलेलें स्वातंत्र्य व त्यांचें वैदिक धर्मकृत्यांचें आचरण, इत्यादि गोष्टींवरून बुद्धधर्माच्या उदयानंतरच्या कल्पनांचा व भावनांचा संपर्क नसलेला समाजसुधारणा व धर्म त्या वेळीं असावा असें दिसून येतें. या सर्व मुद्द्यांचा रोख वाल्मीकीचें जुनें रामायण दशरथजातकाच्या पूर्वीचें आहे, असें दाख-

विण्याकडे असून, हेंच दुसऱ्या शब्दांत सांगावयाचें तर रामकथा दशरथजातकांतच अगदीं प्रथम वर्णिलेली नाहीं.

दुसऱ्या कित्येक मुद्यांवरून असें दिसून येईल कीं, प्राचीन आर्यांमध्ये प्रचलित असणाऱ्या रामकथेवरूनच दशरथजातकाची गोष्ट लिहिलेली आहे व ती लिहितांना मूळ गोष्टीचा धोटाळा केलेला आहे. प्रथम आपण दशरथजातक व वाल्मीकीचें मूळ रामायण यांना आपली नेहमींची म्हणजे अद्भुततेच्या संबंधींची कसोटी लावून पाहूं. भरताच्या प्रधानांनीं कांहीं अन्याय केल्यास रामपादुका एकमेकांवर आदळत असत असें दशरथजातकांत विधान आढळते.* ही रामायणांतील मूळ कथेची वेडसर सुधारणा होय. परंतु दशरथजातकांतील अत्यंत चमत्कारिक व मूर्खपणाची गोष्ट म्हटली म्हणजे भरतानें रामाला राज्य देऊं केल्यावर राम वनारसेस परत कां आला नाहीं या संवंधांतील जातकांतील स्पष्टीकरण होय. प्रथम हें लक्ष्यांत ठेवलें पाहिजे कीं, रामाची सापत्न्यमाता कैकयी हिनें, माझ्या मुलाला राज्य द्यावें असा वर मागितल्यावर वाल्मीकिरामायणांतल्याप्रमाणें जातकांतला दशरथ कैकयीला वर देत नाहीं. “ राजानें वर न देतांच, कैकयीच्या मत्सरामुळें आपल्या मुलांस त्रास होईल, या भीतीनें त्यांस वनांत जावयास सांगून आपल्या अंत्यक्रियेच्या वेळीं (ही गोष्ट विशेष ध्यानांत धरण्यासारखी होय.) परत यावयास सांगितलें ” नंतर त्यानें ज्योतिष्यांना आपल्या आयुष्याची मुदत किती आहे हें विचारिलें व त्यांनीं तो १२ वर्षे जगेल असें जाहीर केलें. तेव्हां त्यानें मुलांना पुन्हां “ १२ वर्षांनीं या ” असें सांगितलें, परंतु ज्योति-

* यें दशरथजातक परिशिष्टांत दिलें आहे, तें वाचकांनीं प्रथम समग्र वाचून घ्यावें.

पशास्त्राच्या दुर्दैवानें राजा नऊ वर्षांच्या अंती मरण पावला आणि भरत व त्याचे मंत्री, राम हा गादीचा खरा मालक असल्यामुळें त्याला परत आणण्याकरितां गेले. बापाची आज्ञा अगदीं अक्षरशः पाळण्याच्या चमत्कारिक कल्पनेखेरीज (आणि शिवाय या कल्पने-प्रमाणें वागतांना तो बापाच्या इच्छेच्या विरुद्धच वागत होता; कारण बापानें त्याला अंत्यविधीच्या वेळीं यावयास सांगितलें होतें; आणि ही त्याची इच्छा नुसती ध्वनित नाहीं; तर स्पष्ट शब्दांत प्रदर्शित केलेली आहे.)—त्याला परत येण्याला कोणती अडचण होती ? हितोपदेशांत एका पंडितमूर्खाची गोष्ट आहे. त्याचें मूर्ख-पणाचें शेवटचें कृत्य म्हणजे-

सर्वनाशे समुत्पन्ने अर्थ त्यजति पंडितः ।

या वचनाप्रमाणें शब्दशः वागून, आपल्या बुद्धत असलेल्या मित्राचें शिर कापून घेणें हें आहे. जातकांतील पंडित राम हा या पंडितमूर्खाचा सख्खा भाऊच दिसतो. वाल्मीकीच्या रामायणांत ज्या कैकयीकरितां १४ वर्षांच्या आंत परत न येण्याची रामानें प्रतिज्ञा केली होती, तीच कैकयी, तिची प्रेमभावना अत्यंत उद्दीपित झाली असतांही रामाला परत येण्याविषयीं कधींही सांगत नाहीं. उलट ती अगदीं मौनयुक्त राहते; व या मौनाचें कारण कदाचित् ' रामाची वनांत राहण्याची मुदत पुष्कळ लांब आहे; वनांत राक्षस फार आहेत; त्यांच्या कडून रामाच्या जीवास अपाय होऊन भरताची गादीवर सुरक्षितपणें स्थापना होईल ' ही कैकयीची कल्पना असावी. कथेला असें वळण देणाऱ्या वाल्मीकीच्या कलेची व कथेमध्ये मनुष्यस्वभावानुरूप औचित्य ठेवण्याच्या कविशक्तीची स्तुति करावी तेवढी थोडीच ! जिच्याजवळ प्रतिज्ञा केली, ती हजर असतां, व ती प्रतिज्ञेंतून मुक्तता करित नसतां, ठरविलेल्या

कालाच्या आंत परत येणें रामाला अशक्य झालें, ही रामायणांतली कथा जास्त ग्राह्य होय; परंतु जातकांतील कथेंत राजानें अथवा रामानें कोणत्याही तऱ्हेचें वचन राणीला दिलें नव्हतें; वनवासाची मुदत ज्योतिषशास्त्रावरून १२ वर्षे ठरविण्यांत आली असली तरी, खरें पाहिलें असतां ती राजाच्या मृत्यूनंतर संपावयाची होती; यामुळें ती गोष्ट अत्यंत विसदृश वाटते; आणि भरतानें प्रत्यक्ष बोलावल्या-नंतरही रामाला परत न जाण्याला एकही बुद्धिग्राह्य असें कारण शोधून काढतां येत नाहीं.

जातकांत घातलेल्या अशा अद्भुत परंतु बुद्धीला मुळींच न पटणाऱ्या गोष्टी कित्येक दाखवितां येतील. सीता व लक्ष्मण यांचें आपल्या बापावरील प्रेम ९ वर्षांच्या वियोगानंतर पूर्वीइतकें दृढ राहणें शक्य नसतांही जातकामध्ये त्यांचें मन इतकें हलकें दाखविलें आहे कीं, बापाच्या मृत्यूची वार्ता ऐकतांच तीं दोघें मूर्च्छित होतील या भीतीनें त्यांना पाण्यांत उभें केलें जातें. त्यांना वार्ता कळवितांच त्यांनीं मूर्च्छित पडावें, हा प्रकार तीनदां झाला व तिन्ही वेळां त्यांना पाण्यानें वाचविलें.—हा एक अत्यंत हास्यास्पद अतिशयोक्तीचा नमुना होय. रामायणांतील कथा यापेक्षां सार्धी व सरळ आहे. तीमध्ये राम, लक्ष्मण व सीता यांच्या कानावर दशरथ मेल्याची वार्ता, त्यांनीं अयोध्या सोडल्यावर लौकरच आली; आणि असें असूनही ते साधारण मानवांप्रमाणेंच वागले. दुःख-भराखालीं ते अगदीं दडपून जातात यांत तर मुळींच संशय नाहीं; परंतु मूर्च्छा वगैरे प्रकारांनीं ते त्याचें प्रदर्शन करीत नाहींत. अगदीं साहजिक अशा रीतीनें स्वतः रामसुद्धां दुःख करितो. परंतु विचारानें प्रथम आपलें शांतवन करून तो दुसऱ्यांचें शांतवन करितो. रामायणांतील कथेंत याप्रमाणें सृष्टिक्रमाविरुद्ध अथवा

ओढून आणलेलें असें कांहींही नसून तीच कथा त्यामुळें खरी व मूळची अशी वाटते.

शेवटीं सीता ही रामाची बहीण होती हें दशरथजातकांतील परावर्तन कथेंतील संगतीला धरून नाहीं, याविषयीं आपण विचार करूं. बुद्धाच्या पूर्वजांचा जन्म एका बहीणभावंडांचा विवाह होऊन झालेला होता. यां बौद्ध दंतकथेशीं सादृश्य जमविण्याकरितां ही गोष्ट जातकांत घातली असावी. कारण आर्यपत्नीला, पती-बरोबर रानांवनानांतून जाण्यास परवानगी होती असें धरून चालतां येईल; रामायणांत तर असें असूनही सीतेची सासू तिला जाण्या-पासून परावृत्त करण्याचा प्रयत्न करीत आहे. परंतु भावाबरोबर भगिनीला अरण्यांत जाण्यास कधींही परवानगी खरें पाहिलें असतां मिळूं नये व तिचा नाश व्हावा अशी इच्छा होण्याला कैक्यास कांहीं कारण होतें असेंही जातकावरून दिसत नाहीं. जर ती लहान असल्यामुळें लग्नास योग्य नव्हती तर दोघां बंधूना ती रानांवनानांत एक ओझेंच होय. बरें, जरी लग्नास योग्य इतक्या वयाची ती होती असें मानलें, तरीही तिला १२ वर्षेपर्यंत हृदपार करण्यास कोणतेही कारण नव्हतें. सीतादेवी रामाची बहीण होती आणि तिच्यावर आत्यंतिक प्रेम करणाऱ्या तिच्या पित्यानें तिला बंधूंबरोबर १२ वर्षेपर्यंत रानांवनानांत जावयास परवानगी दिली, हें कोणताही समंजस मनुष्य कबूल करणार नाहीं. शिवाय हेंही लक्षांत ठेविलें पाहिजे कीं, वनवासांत जाण्याच्या अगोदर, अथवा वनवासांतही सीतेचें रामाशीं लग्न झालें होतें अथवा व्हावयाचें ठरलें होतें असें जातकांत मुळींच दाखविलें नाहीं. वनवासांतून परत आल्यावर ती रामाची पत्नी झाली.

आणखीही कित्येक विसंगत गोष्टी सहज दाखवितां येतील.

जातकामध्ये राम, लक्ष्मण, सीता हीं बनारसहून निघतात तीं मोठ्या लवाजम्यानिशीं निघतात. रामायणांत कैकयीनें लवाजमा नेऊं नये असें स्पष्ट सांगितलें आहे. परंतु जातकांतील कथा खरी मानून त्यांजवरोबर लवाजमा होता असें क्षणभर धरून चालल्यास “आम्ही कंदमुळे आणून तुझी उपर्जाविका चालवूं” असें म्हणण्याची लक्ष्मण व सीता यांस काय जरूर होती ? रामायणांत राम व लक्ष्मण हे दोघे सीतेची उपर्जाविका चालवितात व हेंच जास्त स्वाभाविक होय. जातकामध्ये मांसाशनाचा मुळींच उल्लेख नाही. हीही महत्वाची गोष्ट आहे. पुन्हां जातकांत म्हटलें आहे कीं, दशरथराजा पुत्रशोकानें (पुत्र वनांत गेल्यावर) ९ वर्षांनीं मरण पावला— खरोखर वृद्ध अशा पित्याला हृदय फुटून मरण्याला हा काळ फारच अल्प होय ! परंतु दुसरी विसंगत गोष्ट अशी कीं, राजानें स्वतः आपल्या मुलांना आपल्या बायकोच्या कारस्थानांनीं त्रास होईल या भीतीनें दूर पाठविलें होतें; तेव्हां दूरदेशीं गेल्यानें आपलीं मुलें सुखांत आहेत असें वाटून त्यास सुखच व्हावयास पाहिजे होतें. शिवाय आपल्या आयुष्यांत आपल्या तरुण पत्नीला व आपाततः आपल्यालाही नाखूष न करतां आपल्या कर्तव्यतत्पर पुत्रांना आपल्या मृत्यूनंतर गादी मिळेल अशीही त्याला खात्री होती. आणि इतकें असूनही पुत्रांच्या जाण्यानें, अगोदर अनुमान केल्यापेक्षां त्याला जास्त चाईट चाटलें असेल, तर पुत्रांना परत बोलावून त्यांना खुद्द वाराणसींतच सुरक्षित ठेवण्यास, त्यानें कोणापार्शीं कांहीं प्रतिज्ञा केली नसल्यामुळे, त्यास कोणतीच हरकत नव्हती. अशा अनेक विकृत परिवर्तनांवरून असें दिसतें कीं; जातककथा *

* ही जातककथा आम्ही परिशिष्टांत तुलनेकरितां दिली आहे, ती वाचकांनीं काळजीपूर्वक वाचावी.

ही स्वाभाविक नाही; आणि अर्थातच मग ती मूळ खरी कथा होऊ शकत नाही.

परंतु रामायणाची स्वाभाविक कथा बौद्धमतें वगैरेशीं जुळती करावयाची असल्यानें तिचीं हीं अशीं भलतींच रूपांतरें अवश्य झालीं. बुद्धकथेंतील शिरस्त्याप्रमाणें कथेचें स्थळ काशी योजिलेले आहे; आणि हद्दपारी—अथवा जास्त विनचूक बोलावयाचें म्हटल्यास स्वसरंक्षणाकरितां निवासाची जागा हिमालयांत केलेली होती; याच हिमालयांत वेळोवेळीं बौद्धधर्मीय लोक नेहमीं आश्रयाकरितां धांव घेत. सीता रामाची बहीण कां दाखविण्यांत आली हें पूर्वी सांगितलेच आहे. रामाला वनांत कांहीं विशिष्ट मुदतीपर्यंत राहावयाचें होतें व ही मुदत ज्योतिषशास्त्राच्या आधारावर कायम करण्यांत आली होती; कारण बुद्धधर्म हा ज्योतिषशास्त्राला अनुकूल नव्हता. आणि वरील प्रकारानें त्याच्यावर चांगलाच आक्षेप आणण्याचा वेत असावा. पित्याच्या मृत्यूमुळे दुःख करणाऱ्या पुत्राचें शांतवन करण्यासाठीं ही कथा सांगितली असल्यामुळे लक्ष्मण व सीता यांचें दुःख अतिशयोक्तीनें वर्णिलें आहे;

राम मात्र ज्याच्यावर सुखदुःखाचा कांहींच परिणाम होत नाही असा एखाद्या बुद्धकथेंतील नायकाप्रमाणें दाखविता असून, असें दाखविणें हें मात्र अस्वाभाविक झालें आहे.

आणि याच ठिकाणीं, या बुद्धकथेंत सीताहरण व रावण-युद्ध कां सांपडत नाहींत या प्रश्नाच्या उत्तराची गुरुकिल्ली सांपडते. आपल्याला आपला सिद्धान्त खुद्द प्रो. वेवरच्या शब्दांत मांडतां येईल. बापाच्या मरणामुळे अत्यंत दुःखित होऊन ज्यानें आपला कामधंदा सोडून दिला आहे, अशा एका शेतकऱ्याचें शांतवन करण्याकरितां दशरथजातक सांगितलेले आहे. (Indian

Antiquary, 1892, पान १२७ पहा) प्रो. वेवर यानेंच म्हटल्याप्रमाणें महाभारतांतील रामोपाख्यानांत ' दशरथाचा यज्ञ ' किंवा जनकाच्या पणाची पूर्तता करून मग रामाला झालेली सीतेची प्राप्ति या गोष्टींचा मुळींच उल्लेख नाही. पुढें ज्या ठिकाणी प्रो. वेवर यानें महाभारतांतील रामोपाख्यान हेंच मूळ असून, त्यावरून रामायण उत्क्रांत झालें आहे कीं काय ? अशी शंका उपस्थित केली आहे, त्याच ठिकाणीं टीपेमध्ये तो म्हणतो, " ही कल्पना रामायणांतील सगळ्या कथाभागाला न लागतां ३ व्या कांडांतील ३६ व्या अध्यायापासून पुढें लागूं पडेल. कारण महाभारतांत हें उपाख्यान ज्या कारणास्तव (धर्माची पत्नी द्रौपदी हिला जयद्रथानें पळविली असतां धर्माचें सांतवन करण्याकरितां) घालण्यांत आलें आहे, त्या कारणाच्या दृष्टीनें पाहतां रामायणाच्या या अध्यायाच्या मागील इतिहासाचें मुळींच महत्त्व नाही; व अर्थातच तो इतिहास येथें कमी आहे. " महाभारतांतील रामोपाख्यानांत बालकांडांतील विस्तृत हकीकत नाही, एवढ्यावरून वाल्मीकीच्या मूळ रामायणांत तो भाग नव्हता असें म्हणतां येत नाही. कारण रामोपाख्यान ज्या हेतूस्तव महाभारतांत घातलें आहे त्या हेतूच्या दृष्टीनें त्या भागांची उपाख्यानास मुळींच जरूर नाही, ही गोष्ट प्रो. मजकुरांस पटते. परंतु त्याचप्रमाणें जातक हें पितृनिधनामुळे दुःखित झालेल्या पुत्राचें सांतवन करण्याकरितां सांगितलेलें असल्याकारणानें त्यांत सीताहरण किंवा रावणयुद्ध यांची मुळींच जरूर नाही; व यामुळे तीं तशीं जातकांत नाहीत, एवढ्याच जोरावर जातक ही खरी मूळ रामकथा होय, असें म्हणता येणार नाही, हें मात्र प्रो. वेवर यांस समजू नये अथवा पटूं नये हें आश्चर्य होय. आमच्या मतें प्रो. वेवरची

सर्व उपपत्ति कोळ्याच्या जाळ्यांतील अति सूक्ष्म धाग्यासारख्या सूक्ष्म धाग्यावर अवलंबून असून, तो धागा त्या उपपत्तीच्या पुष्टीकरणार्थ मांडलेल्या मुद्यांच्या भाराखालीच तुटण्याच्या वेतांत आला आहे. दशरथजातकांत सीताहरण व रावणयुद्ध हीं वगळण्यांत आलीं आहेत यांत भयंकर अथवा विचित्र कांहींच नसून, प्रो. वेबर यांची उपपत्ति अतिशय ठिसूळ अशा पात्रावर उभारलेली असल्यामुळे तिजकडे आपणास दुर्लक्ष करितां येईल.

यापुढें इतर उपपत्त्यांचीं विवेचनें करण्याची जरूर उरलेली नाही; कारण वरील विवेचनांत त्यांना अप्रत्यक्ष रीत्या उत्तरें मिळालेलींच आहेत. बुद्धधर्माच्या आधीं वाल्मीकीचें रामायण अस्तित्वांत होतें; व बुद्धधर्मीयांनीं आर्य लोकांचे लोकप्रिय नायक आपल्या धर्मकथांत ओढण्याचा प्रयत्न जातक लिहून स्वाभाविकपणेच केला; या गोष्टी एकदां कवूल केल्यावर, रामायणांत बुद्धधर्म व हिंदुधर्म यांतील झगडा वर्णिला आहे; किंवा विजयानगरच्या राज्यसंस्थापनेचा इतिहास त्यांत आहे, या व अशाच दुसऱ्या कित्येक कल्पनांना थारा मिळत नाही. आतां जर कोणी असा वाद घालू लागेल कीं, वाल्मीकीचें रामायण हें बुद्धधर्माच्या उदयाच्या पूर्वी अस्तित्वांत असलें तरी, त्यास इतिहासाचा कांहींही आधार नसून तो केवळ कवीच्या कल्पनेचा सर्व खेळ आहे, तर मात्र तें शक्य आहे, रामायणांतील प्रसंग व पात्रे हीं इतकीं अद्भुततायुक्त आहेत कीं, त्यामधून एखादी सुसंगत व स्वाभाविक कथा बाहेर काढतां येणार न हीं, अशी सामान्य वाचकांची कल्पना होणें संभवनीय आहे. तेव्हां असली कल्पना साफ नष्ट करण्याचा आणि सुसंगत, सरळ व सर्वसंमत इतिहासापेक्षां जास्त अद्भुतता ज्यांत नाही असेंच रामायणाचें कथानक आहे हें दाखविण्याचा पुढील पानांत आम्ही प्रयत्न केला आहे.

प्रकरण २ रें.

भारतीय पुराणांचें ऐतिहासिक दृष्ट्या विवरण.

रामायण व मेक्सिको देश पादाक्रांत केल्याचा इतिहास बरोबर वाचल्यास त्या दोहोंमधील चमत्कारिक साम्य, वाचन्याच्या लक्षांत आल्यावांचून राहणार नाही. वास्तविक विचार करतां, अज्ञात व विस्तृत अशा भरतखंडांतील आर्य लोकांच्या प्रसृतीची हकीकत भारतीय पुराणांत मुख्यतः वर्णिली आहे, या मुद्यावरच त्या पुराणांचें योग्य व बुद्धिग्राह्य असें स्वरूपाविष्करण करतां येईल असें आम्हांस वाटलें. याच सिद्धांताचा जास्त पूर्णतेनें अभ्यास करित असतां आम्हांस असें आढळून आलें कीं, पौराणिक आर्यांच्या प्रसाराचा इतिहास व पाश्चात्य आर्यांच्या अमेरिकेच्या शोधाचा व ती आक्रांत करण्याचा इतिहास यांमध्ये विलक्षण साम्य आहे; व अशा रीतीनें एकमेकांपासून हजारों मैलांच्या अंतरावर व हजारों वर्षांच्या अन्तरानें घडलेल्या प्रसंगांत सुद्धां “इतिहासाची पुनरावृत्ति होते, ” हें तत्त्व दिसून येतें.

या बाबतींत हिंदुस्थानच्या पौराणिक इतिहासाचे मुख्य तीन भाग, निरनिराळ्या वाङ्मयात्मक ग्रंथांनीं निर्दिशित केले जाणारे, असे पाडणें फायदेशीर होईल. (१) मध्य अशियांतील शूर व साहसी आर्यांचा इतिहास; ज्यांनीं आपल्या इराणी बंधूंपासून वेगळे होऊन आपलीं वसतिस्थानें बदलून अफगाणिस्थान, कपिश, गांधार, पंजाब यांसारखे देश वसविले; त्या असल्या साहसी व शूर आर्यांची उत्कृष्ट स्वरूपं आपले वैदिक, देव, इन्द्र, विष्णु होत. कोलंबस व त्याच्या हाताग्वालील स्पॅनिश लोक आणि इंग्लंड व फ्रान्स मधील केक्स लोक

यांच्या अमेरिकेच्या शोधाच्या इतिहासाशी हा इतिहास मिळता आहे. या भारती ऐतिहासिक काळचे वर्णन मुख्यत्वेकरून वेदांत सांगोपांग आढळते; परंतु रामायणांतही कोठे कोठे त्याचा निर्देश सांपडतो. (२) मुख्यतः रामायणांत वर्णिलेला गंगेपासून थेट दक्षिणेच्या टोंकापर्यंत म्हणजे लंकेपर्यंतच्या हिंदुस्थानातील प्रदेशांच्या शोधाचा व ते आक्रांत केल्याचा इतिहास, खऱ्या खऱ्या इतिहासातील असूनही कल्पित गोष्टीतील नायकांच्या कृत्यांइतक्या अद्भुत व विलक्षण वाटणाऱ्या, कोर्टेझ (Cortez) पिझारो (Pizarro) आणि इतर धाडसी स्पॅनिश लोकांच्या साहसाच्या व धाडसाच्या कृत्यांनी भरलेला, मेक्सिको व पेरु हे देश पादाक्रांत केल्याचा इतिहास आणि वरील इतिहास हे अगदी मिळते आहेत. (३) तिसरा व शेवटचा भाग म्हणजे महाभारतांत वर्णिलेला आपापसांतला महान् युद्धाचा इतिहास होय. हा इतिहास पुष्कळ अंशी अमेरिकेच्या स्वातंत्र्ययुद्धाशी मिळता आहे. या पुस्तकांत दुसऱ्या म्हणजे राम व इतर आर्य लोकांच्या धाडसाच्या कृत्यांच्या इतिहासाशी आपला संबंध आहे, परंतु त्या विषयाकडे वळण्याच्या आधी आपण पहिल्या भागावरून ओझरती नजर टाकूया, म्हणजे आपणांस हा दुसरा भाग नीट समजण्य स सुलभ पडेल. या पुस्तकांत आम्ही वाल्मीकि-रामायणावर टीका करित आहोंत; यासाठी पहिल्या भागाच्या निरीक्षणासाठीही शक्य तितका आम्ही वाल्मीकिरामायणाचाच उपयोग करूं.

यूरोपियन अथवा भारतीय विचारवंत लोक वेद व पुराणांचा कधीही उलगडा लावत; सर्व वाजूनें एक गोष्ट मात्र समत असल्यासारखी दिसते ती ही की, देव हे दुसरे तिसरे कोणी नसून हिंदुस्थानांत आलेले व वसति करून राहिलेले आर्यांचे पूर्वज होत. ज्या ठिकाणी

अग्नि व सूर्य यांचें विशेष महत्त्व आहे अशा एखाद्या थंड बर्फाच्छा-
दित प्रदेशांत ते मूळचे राहणारे असावे. आर्यांच्या इतर संघांहून
निराळीं मते प्रस्थापित करणारे असे हे देव होते, व त्याचमुळे
त्यांना आपले मूळ वसतिस्थान सोडावे लागले. त्यांची प्रिय देवता
इंद्र असून वेदांमध्ये वेळोवेळीं उल्लेखिलेल्या परंतु आम्हा हल्लींच्या
हिंदुस्थानांतील आर्यांना ज्याविषयीं अंधुकसुद्धां कल्पना नाहीं,
अशा एका सोम नांवाच्या मत्त करणाऱ्या पेयाचे ते मोठे भोक्ते
होते. या सिद्धांताच्या पुष्टीकरणार्थ विस्तृत प्रमाणें देण्याचें काम
या लहानशा पुस्तकांत होणें अशक्य असल्यानें खुद्द रामायणांतून
मिळणाऱ्या कांहीं थोड्याशा महत्त्वाच्या गोष्टींवरच आम्हांस
समाधान मानून घेतलें पाहिजे. देव व असुर यांमधील अव्याहत-
चाललेल्या युद्धांचा वेदांत व रामायणांतर्हा उल्लेख आहे. देव हे
अदितीपासून उत्पन्न झाले असून, असुर हे दितीपासून उत्पन्न
झाले होते. अदिति व दिती या कश्यपाच्या पत्न्या होत्या. याप्रमाणें
ते सावत्र बंधु असून एकाच वंशाचे होते; परंतु ते दोन्ही वंश
एकमेकांशीं अत्यंत शत्रुत्वानें वागण आल्यामुळे वैदिक संस्कृत वा-
ङ्मयांत “ भ्रातृव्य ” हा शब्द शत्रुवाचक बनला. दुसरे, आम्ही
हिंदुस्थानचे आर्य जर देवांना मोठ्या उदार देवता समजतां
व असुरांना वाईट प्रवृत्तीच्या देवता समजतां तर परशियांतील झेंड
लोकांची अगदीं याच्या विरुद्ध समजूत होती. ते देवांना ‘ पिशाच ’
समजत व असुरांना ‘ अहुर ’ म्हणजे देवदून समजत. यावरून अगदीं
स्पष्ट होतें कीं, हिंदुस्थानांतील आर्यांचे पूर्वज जे देव त्यांच्याशीं ने-
हमीं शत्रुत्वानें वागणारी अशी जी दुसरी एक आर्यांची शाखा
त्या शाखेचे झेंड हे लोक असले पाहिजेत. देवांचा अत्यंत पूज्य
ईश्वर जो इंद्र त्याला हे झेंड लोक नरकांतील सैतान समजत, तर

असुरांचा देव जो त्वष्टा त्याला वेदांमध्ये एक अशुभ देवता समजण्यांत आले आहे. परंतु सूर्य व अग्नि ही त्या दोघांसही साधारण पूज्य असणारीं देवते असून अजूनही झेंड व हिंदुलोक त्यांची पूजा व स्तुति करितात.

या चुलत भावांच्या वंशामध्ये विरोध व भेद जर कशासंबंधानें असेल तर तो देवांच्या मादक पेयें पिण्याच्या संवयीसंबंधानें होता. “ इंद्र ही एक चाईट देवता असून, तो मादक सोम पिण्यांत फार आनंद मानतो. यास्तव व तो शौर्यविक्रमांतच केवळ आनंद मानणाऱ्या पशुवृत्ति वीरांना मदत करितो, म्हणून झेंड लोक त्यांचा द्वेष करित. ” असें कुंटे यांच्या “ हिंदु सुधारणा ” या पुस्तकांत लिहिलेलें आढळते. या कल्पनेला पुष्टि देणारी अशी एक विलक्षण मनोरंजक कथा रामायणांतच आढळते. देव व असुर हे समुद्र-मंथन करित असतां, सुरा अथवा मद्य वाहेर निघालें त्या वेळीं असुरांनीं ती प्राशन करण्याचें नाकारिलें; परंतु देवांनीं मात्र तिचें सेवन केलें. या प्रसंगापासून या दोन पक्षांना असुर आणि सुर—सुरा न पिणारे, व सुरा पिणारे—या नांवानें ओळखिण्यांत येऊं लागलें.* आधुनिक हिंदुधर्मांत असुरांची कल्पना ही मद्याच्या बाटलीपासून वेगळी करणें अशक्य आहे; आणि जुन्या आर्य पुराणांत “ वारुणी ही अनिदिता ” म्हणजे दोषरहित असून, असुर म्हणजे दारूचे निषेध करणारे होते; तेव्हां आतां मनुष्यांत व श्रद्धेंत किती विचित्र फेरबदल होतो तो पहा !!!

सुरेनंतर समुद्रांतून अमृत म्हणून जें काहीं वाहेर पडलें, तें

* दितेः पुत्रा न तां राम जगृहुर्वहणात्मजाम् ।

अदितेस्तु सुता वीर जगृहुस्तामनिदिताम् ॥

असुरास्तेन दैतेयाः सुरास्तेनादितेः सुताः । १, ४५, ३७

अमृत म्हणजे काय याविषयी कल्पना करणे कठीण आहे. बहुधा ते एखाद्या तत्वज्ञानविषयक मताचे प्रत्यक्ष चिन्ह असावे; व त्यावरून देव व असुर यांच्यामध्ये केवळ चालीरतीचाच फरक नसून धर्म-तत्वांचाही विरोध व भेद असावा असे दिसते. आणि या व इतर कारणांनीच परस्परांशीं शत्रुत्वाने वागणाऱ्या या दोन पक्षांचो शेवटी फाटाफूट झाली.

एरियाना अथवा आपले मूळ वसतिस्थान सोडून जे आर्य लोक हिंदुस्थानाकडे आले, त्यांचा नायक होण्यासारखे गुण बहुधा देवांचा राजा जो इंद्र त्याच्या ठायी कल्पिले असावे. त्याने पुष्कळ शहरे काबीज केली; यावरून त्याला 'पुरंदर' हे नांव पडले आहे. दऱ्याखोऱ्यांतून डोंगरांपर्वतांतून त्याने मार्ग खोदविले म्हणून त्यास 'गोत्रभिद्' असे म्हणतात. शूर व धामवत् अशा आर्यांच्या मूळ रहिवाशांशीं अथवा दासांशीं चाललेल्या झगड्यांत इंद्राने त्यांस हिंमत दिली. आणि त्याने पुढारी होऊन त्यांना त्या नवीन भूमीत विजयी केले. यामुळे तो " देवांचा राजा " (King of Gods) झाला. त्याने आर्यांना पूर्वेकडे आणले म्हणून तो पूर्वेचा अधिपति होय आपल्या वसतिस्थानांतून हिंदुस्थानाच्या उत्तर दिशेपलकडच्या ज्या जुन्या प्रांताकडे ते प्रेमाने नजर टाकीत, त्या स्वर्गाचे अधिपत्यही इंद्राकडेच होते.

या आर्यांचा प्रसार होत होत ते जेव्हां खऱ्याखऱ्या हिंदुस्थानांत म्हणजे पंजाबच्या मैदानांत आले, तेव्हां हिंदुस्थानच्या वायव्य दिशेच्या ज्या प्रांतांतून इंद्राने त्यांना आणले होते, त्या प्रांतांतली भूमिपक्षां ही नवीन भूमि हवेच्या आणि सुपीकपणाच्या बाबतीत त्यांना निराळी आढळली. त्यांच्या ज्या पूर्वजांना—सुंदर स्त्री-पुरुषांना—त्यांनी देव व देवकन्यांचीं रूपे दिलीं त्यां-

विषयींची त्यांची कल्पना आतां अंधुक झाली. ते वसाहत करीत असतां त्यांना नवीन अडचणी उपस्थित झाल्या आणि त्यांना नवीन लोकांकडून विरोध होऊं लागला. या त्यांच्या नव्या वसति-स्थानांत त्यांचा नायक होण्याला योग्य असे गुण ज्याच्या ठिकाणी होते, असा एक वैदिक देव विष्णु या ठिकाणी पुढें होतो. हिंदुस्थानांतील आर्य सुधारणेच्या इतिहासावरील आपल्या उत्कृष्ट ग्रंथांत कुंटे यांनीं विष्णूच्या परिस्थितीविषयीं कांहींच विवेचन केलेलें नाहीं. आमच्या मते विष्णु मुख्यत्वेकरून निव्वळ हिंदुस्थानाचा देव असून, ज्या आर्यांनीं वायव्येकडून येऊन हिंदुस्थान शोधण्यांत वं मूळ रहिवाशांना काबीज करण्यांत जलद प्रगति केली, त्या आर्यांचा तो शेवटचा नायकस्थानापन्न पुरुष असून त्यांनीं त्याला यापुढें देवत्वाप्रत चढविलें असावें. याच काणानें त्यास देवांताल कनिष्ठ अथवा शेवटचा म्हणत असावे.

यथावेरण देवानामदितिर्विष्णुना पुरा ।

रामायण.

आर्य लोकांना आपली वसाहत हिंदुस्थानांत वाढविण्याच्या कामीं आणि आपल्या शत्रूंचा नाश करण्याच्या कामीं विष्णूची मदत इंद्राच्या खालोखाल झाली होती, हें लक्षांत घेतां त्याला उपेंद्र कां म्हणतात हेंही ध्यानांत येईल.

भ्राता भव यवीयास्त्वं शक्रस्यासुरसूदन ।

शोकार्तानां तु देवानां साहाय्यं कर्तुमर्हसि ॥

रामायण.

शिवाय, वेदामध्ये विष्णूचें पावलें लांब टाकणारा असें वर्णन नेहमीं केलें आहे. याचा आर्यांच्या लांब लांब लष्करी स्वान्वाशांही संबंध

असू शकेल. धांवणारा ओघ, अत्यंत स्वच्छ व चांगले पाणी व जामनीना सुपीक करण्याची अद्भुत शक्ति इत्यादि गुणांमुळे भव्य व दिव्य गंगेचा आर्यांच्या मनावर अतिशय परिणाम झाल्याने ज्या गंगेला आपली धार्मिक नदी भारतीय आर्यांनी ठराविली त्या गंगेच्या काठांवर प्रथम पाऊल ठेवणारा आर्य विष्णु असावा असे दिसते; आणि यावरूनच कदाचित् गंगा विष्णूच्या पायापासून वहाते या कल्पनेचा उगम असावा.

विष्णूचे मोठे आयुध म्हणजे त्याचे धनुष्य व बाण होत. या वेळीं आर्यलोक आपल्या प्राथमिक स्थितीतून निघून धनुर्विद्या शिकले असावे असे दिसते. आर्यांच्या शस्त्रांत विष्णूचे धनुष्य व बाण ही मोठीच सुधारणा होय. इंद्राचीं आयुधे म्हणजे वज्र व शक्ति हीं होत. वरुणाजवळ पाश असून शंकराजवळ शूल होता. परंतु विष्णूजवळ मात्र धनुष्य व बाण होते; व त्यामुळेच तो सर्व देवांत श्रेष्ठत्वाप्रत पोहोचला. या बाबतीत तैत्तिरीय आरण्यकांतील एक उतारा मोठा अर्थसंबोधक आहे. (Vo. II Muir's Sanskrit Texts) “ विष्णु कीर्तिसहित निघाला; व देव त्याच्या मार्गे कीर्ति मिळविण्यासाठीं गेले. विष्णूच्या डाव्या हातापासून धनुष्य उत्पन्न झाले; आणि उजव्या हातापासून बाण उत्पन्न झाले. याप्रमाणे धनुष्य आणि बाण यांचे उगमस्थान पवित्र आहे. ” “ ते जरी पुष्कळ होते तरी त्या एकट्याचा ते पराभव करूं शकले नाहींत. यास्तव धनुर्बाणविरहित असे पुष्कळ लोक धनुर्बाणसहित अशा एकट्यांचाही पराभव करूं शकत नाहींत. ” म्यूर यानें दिलेल्या आणखी कितीक उताऱ्यांवरून हेंच सिद्ध होते कीं, विष्णु आपल्या धनुर्बाणाच्या योगानें सर्व देवांत श्रेष्ठत्व पावला.

याप्रमाणें पाहिलें असतां विष्णु निव्वळ हिंदुस्थानचा मुख्य देव असून ऐतिहासिक दृष्ट्या, हिंदुस्थानाचे शोध लावणाऱ्या शेवटच्या आर्य वारांचा तो एक निदर्शक होता. त्याला उपेन्द्र या नांवानें संबोधणें; त्याच्या पायापासून गंगेचा उगम आहे ही कथा; त्याचें शब्दां असें वर्णन; आणि आर्य देवांत त्याचें श्रेष्ठत्वाप्रत जाणें; इत्यादि विषयक त्याजसंबंधींच्या वेदकालानंतरच्या कथांचा या रीतीनेच आपणांस उलगडा करिता येईल.

भारती आर्यांचे पूर्वज असे जे देव आणि त्यांचे भ्रातृव्यवंशज जे असुर तद्विषयक; त्याचप्रमाणें या दोन वंशांतील विरोध व फरक याविषयी; व इंद्र व विष्णु या दोन वैदिक देवतांच्या संबंधी ज्या गोष्टी वर लिहिल्या आहेत त्यांची, वाल्मीकिरामायणांत मुख्यतः वर्णन केलेल्या आर्यांच्या धाडसी कृत्यांच्या इतिहासाचा यापुढील म्हणजे दुसरा भाग समजण्यास मदत बरीच होईल. आर्यांचे देव व आर्यांचीं पुराणें यांची ऐतिहासिक दृष्ट्या संगति लावण्याची ही पद्धत नवी नसून ती यास्कादिकांइतकी जुनी आहे. वैदिक रहस्यांचा अर्थ लवणारे नैरुक्त व ऐतिहासिक असे दोन पक्ष पूर्वापासून नेहमीं होते, हें लो टिळक यांनीं आपल्या "Arctic Home in the Vedas" या पुस्तकांत दाखविलेंच आहे उदाहरणार्थ पुढील प्रकार पहाः—इंद्राचा शत्रु जो वृत्र याचें स्पर्धीकरण नैरुक्त म्हणजे निव्वळ शब्दव्युत्पत्तीकडे पाहणारे; 'ज्याच्यावर चेतन्याचा आरोप केला आहे असा ढग' असें करितात व ऐतिहासिक 'तो असुर असून त्वष्ट्याचा मुलगा होता असें मानितात.' 'सूर्य, वायु, प्रभात यासारख्या कांहीं वैदिक देवता या जरी केवळ चेतनारोप केलेल्या सृष्टीतील शक्तिच असल्या तरी इंद्र, विष्णु, इ. इतर देवतांचें मूळ सृष्टिविषयक व ऐतिहासिक असें दोन्ही तऱ्हेचें होतें हेंच

आमच्या मते जास्त संभाव्य होय, त्या देवता मूळ चैतन्यारोपित अशा सृष्टीतील शक्ति असल्या, तरी त्यांच्या भोवती, लोकांच्या आयुष्यांतील ऐतिहासिक प्रसंगावर ज्यांचा पाया उभारलेला आहे अशा जमा झालेल्या पुराणकथा असल्या पाहिजेत; आणि कांहीं पौराणिक कथांतून वृत्राला जरी ढगापेक्षां कांहीं निराळा अर्थ नसला तरी इतर ठिकाणी, ज्या आपल्या इराणी बंधूंपासून मोठ्या लढाईनंतर भारती आर्य लोक वेगळे झाले, त्या त्यांच्या इराणी बंधूंचा देव जो त्वष्टा त्याचा तो मुलगाही असू शकेल. पुढे पुढे असेही झाले असले पाहिजे की, पुढील राम-कृष्णासारख्या आर्यांच्या वीरांचे मूळ केवळ ऐतिहासिकच मानले पाहिजे. आणि याच पायावर आम्ही वरून गूढ दिसणाऱ्या अशा रामकथेचे विवरण यापुढे करित आहो.

प्रकरण ३
अयोध्येचा सूर्यवश.

१०५३

ज्या वेळीं आर्य लोक हिंदुस्थानांत म्हणजे कुरुक्षेत्र व गंगा आणि हिमालय यांमधील प्रदेशांत राहू लागले, त्या वेळीं ज्या दूरच्या प्रदेशापासून ते आले, त्या प्रदेशाची त्यांची आठवण पूर्ण बुजाली होती. गंगा आणि सरस्वती या नद्या आतां त्यांच्या पवित्र नद्या बनून कुरुक्षेत्र त्यांचे पवित्रतम क्षेत्र बनले होते. शेतकीला हा नवीन देश अत्यंत चांगला असल्याकारणाने त्यांच्यापैकीं पुष्कळजण शेतकी करू लागले; व त्या प्रदेशांतील कांहीं गरीब मूळ रहिवाशांस ते मजूर म्हणून वागवून त्याजकडून काम करून घेऊं

लगले. अशा रीतीने आर्य व अनार्य लोकांचा असा एक मिश्र समाज अस्तित्वांत आला; व अगदीं आजपर्यंत हिंदुसमाजांत दिसून येणारे स्वदेशविषयींच अनिवार्य व अपरावर्त्य प्रेम त्यांच्या ठायीं उत्पन्न झाले.

परंतु आर्यांतील जे जास्त हुशार व जस्त उत्साही होते, त्यांचीं मनं त्यांच्या पूर्वजांप्रमाणेच धाडसाचीं व साहसाचीं कामें करण्याच्या भावनेनें उद्दीपित होत होतीं. ब्राह्मण व क्षत्रिय हे लौक-रच ' विश्व ' अथवा आर्यावर्तीत कायमर्चा वसति करून राहिलेल्या लोकांपासून निराळे दिसून लागून ते देशाचे धार्मिक व आर्थिक पुढारी बनले; व हे पुढारीपण साहजिकपणेंच मानसिक व शारीरिक शक्ति ज्यांजवळ असते त्यांच्याकडे आले. ब्राह्मण-क्षत्रियांमध्ये सुद्धां निरनिराळे धंदे व निरनिराळीं कामें यामुळे फूट पडली; परंतु तिला अजून जातीचे स्वरूप आले नसून ती तितकी स्पष्ट व कडकही नव्हती. क्षत्रिय ब्राह्मणकन्यांशीं विवाह करीत; व राजकन्यांचेही ब्राह्मणाशीं निःशंक विवाह होत; जनकासारखे क्षत्रिय धार्मिक कर्मठपणांत व तत्त्वज्ञानविषयक विवेचनांत ब्राह्मणांशीं तोडीस तोड करीत; तर परशुरामासारखे ब्राह्मण धनुर्बाणांचा असा विलक्षण उपयोग करीत कीं, तसा उपयोग कोणीही क्षत्रिय करूं शकला नाहीं.

हिंदुस्थानच्या प्राचीन इतिहासांत आर्यांच्या काळीं ब्राह्मण व क्षत्रिय हे दोन अत्यंत उदात्त व अत्यंत प्रबल असे वर्ग होते. वर्णानें गोरे; बांध्यानें उंच व शरीरानें बळकट अस ते असल्यामुळे, ते स्वाभाविकच यथाल मूळ रहिवाशांपेक्षां श्रेष्ठ दर्जाचे असत; परंतु आर्यांना आपल्या नैतिक श्रेष्ठत्वाविषयीं जास्त अभिमान वाटे. सर्व कांहीं उच्च व उदात्त, सत्य व पवित्र, थोडक्यांत

सांगवयाचें तर नैतिक दृष्ट्या जे जें म्हणून उदात्तगंभीर असेल, ते ते आर्य शब्दांत सांठविलेले आहे. असे ते मानीत आपल्याला आर्य नांवानें संबोधण्यांत त्यांता अपरिमित आनंद होत असे ख्रिस्ती धर्माचे प्रथमचे प्रवर्तक आपल्या धर्माचा नैतिक उच्चतेशीं निकट संबंध जोडीत व त्यांचें ते करणें सत्यास धरूनही होतें. त्यांना ख्रिस्ती पावित्र्य, ख्रिस्ती दयाळूपणा, ख्रिस्ती परोपकार असे बोलण्यांत फार आनंद वाटे. हल्लींच्या काळीं मात्र हीं विशेषणें पोकळ भासतात. त्याचप्रमाणें अधोगतीस आलेल्या हल्लींच्या हिंदूना आर्य हें नांव शोभत नसलें, तरी त्यांचे पूर्वज जेव्हां, आर्यांची सत्यप्रियता, आर्य पावित्र्य, आर्यांचें औदार्य यांविषयीं रसभरित वर्णन करितात; आणि जें जें कांहीं पापात्मक नीतिविरुद्ध आणि हलकटपणाचें असेल ते ते सर्व अनार्य असें वर्णन करितात, ते सर्वथैव खरे आणि न्याय्य होय. रामायणांत आपल्याला

स्त्रीणामार्यस्वभावानां परमं दैवतं पतिः ।

यत्त्वमार्यं प्रभाषेथाः सत्ववान् सत्पथे स्थितः ॥

यासारखीं वचनें ठिकठिकाणीं आढळतात रामायणामध्ये

उपपुत्रमित्रादित्यमुक्तानृतमृषिं यथा ॥

असे आपण वाचले म्हणजे भारती आर्यांच्या नैतिक श्रेष्ठतेपुढें आपण थक होऊन जातो; व त्यांची सत्यप्रियता खरोखरच अनुकरणिय व अलौकिक असली पाहिजे अशी आपली खात्री होते. हिंदुस्थानांतील प्राचीन आर्यांचा दुसरा एक विशेष म्हटला म्हणजे त्यांची निष्काम वृत्ति होय. ब्राह्मण व क्षत्रिय आपल्या उतारवयांत वनाचा आश्रय करित आणि सुविनीत व संसारविमुख असें अयुष्य घालवून, अंतःकरणयुक्त व अविरत भक्तियोगानें ते आपल्याला ऋषि म्हणवून घेण्याचा प्रयत्न करित. पुढें पुढें हीं

वृत्ति इतक्या थराला जाऊन पोहोचली कीं, क्षत्रिय राजे सिंहासन धिष्ठित असतांनाच आपल्या तपःसामर्थ्यानें व निष्कलंक आचरणानें आपल्याला राजर्षि म्हणवून घेण्याचा प्रयत्न करूं लागले.

प्राचीन ब्राह्मण व क्षत्रिय पशुमांस निःशंक भक्षण करीत. आणि यज्ञ व अन्न याकरितां पशूची हत्या करण्यास त्यांस हरकत नसे. मात्र मेध्य म्हणजे स्वच्छ व अमेध्य म्हणजे अस्वच्छ, असा भेद ते करीत असत यांत संशय नाही; कारण

पंच पंचनखा भक्ष्या ब्रह्मक्षत्रेण राघव ।

असें वाल्मीकेणें रामास म्हटलें आहे. पण याखेरीज खाद्याच्या दुसऱ्या कसल्या निर्बंधाचें चिन्ह सुद्धां आपणास सांपडत नाहीं. नानाविध मांसानें सांतेनें रामाला कसें संतोषित व्हेलें या विषयीचें अति स्पष्ट वर्णन आपल्याला हल्ली चमत्कारिक वाटतें, व निरनिराळ्या प्रकारच्या मांसावर तब मारीत असलेल्या प्राचीन बलिष्ठ व मांसाहारी पाश्चात्य वीरांची आठवण होतें.

निषसाद् गिरिप्रस्थे सीता मांसेन च्छंदयन् ।

इदं मेध्यमिदं स्वाद् निष्टममिदमाग्निना ॥

भारती आर्यांच्या ईश्वरार्चनेचा मुख्य प्रकार यज्ञ हा होय. आर्य लोक या यज्ञानें इतकें भारलेलें होतें कीं, जगांताल सर्व कांहीं एवढेंच नव्हे तर प्रजोत्पत्ति सुद्धां त्यांस एक प्रकारचा यज्ञ वाटे. वेदांतील पुरुषसूक्त हें यज्ञाच्या कल्पनेनें सृष्टीवर रचलेलें असें एक रूपक आहे. ध्यान सुद्धां एक प्रकारचा यज्ञच समजण्यांत येत असे. ब्रह्मयज्ञ हा यज्ञ असून त्यांत वेदपठणाशिवाय दुसरें

कांहीं करावयाचें नसें. थोडक्यांत सांगावयाचें तर यज्ञ हा त्या-
वेळीं फार प्रचलित होता; आणि म्हणूनच ब्राह्मणांच्या पर्ण-
कुटिकांच्या वर्णनांत, यज्ञांतील धूर कसा वर येत आहे; त्यांच्या
विनीत वसांतस्थानांतून निरनिराळ्या देवतांकरितां यज्ञवेदि
कोणत्या क्रमानें तयार केल्या आहेत, इत्यादि विषयक बारीक
सारीक सुद्धां गोष्टींचे विस्तृत वर्णन रामायणांत आढळते. ज्या
यज्ञावर शूर क्षत्रियांचें अतिशय प्रेम असें तो यज्ञ अश्वमेध
होय (क्षत्रिय वीरांचे सैन्य ज्याचें रक्षण करीत आहेत असा
एक घोडा या यज्ञांत मोकळा सोडीत; त्याला वाटेल तिकडे
फिरण्याची मुभा असे. तो जेथें जेथें जाई तेथें तेथें त्याचें रक्षण
करणार क्षत्रिय वीर आपल्या राजाचें चक्रवर्तित्व
मान्य करावयास लावीत. जर तेथील लोकांनीं तें मान्य करण्याचें
नाकारिलें तर ते युद्धास सज्ज होत आणि आपल्या धनुर्बाणाच्या
जोरावर आपल्या नृपाचें चक्रवर्तित्व ते प्रस्थापित करीत.) वा-
स्तविक पाहिलें तर अश्वमेध हा आर्यांच्या अमर्यादित साम्राज्या-
चा एक प्रकारचा डंका अथवा जाहीरनामाच होय. हिंदुस्थानांतील
अज्ञात अशा प्रदेशांना जिंकून त्यांना आपल्या आधिपत्याखालीं
आणण्याच्या भारती आर्यांच्या महत्वाकांक्षेत या अश्वमेधाचें मूळ
असलें पाहिजे हें निःसंशय होय. परंतु या यज्ञाचें जें मूळचें काम
तें एकदां झाल्यावर मात्र त्याचे वाईट परिणाम हाऊं लागले. कारण
चक्रवर्तित्वाचें चिन्ह जो अश्वमेध तो करण्यांत आनंद मानून क्ष-
त्रिय आपापसांत लढूं लागले. परंतु प्राचीन आर्यांच्या काळीं
क्षत्रिय-ब्राह्मणांच्या या महत्वाकांक्षेची पूर्तता होण्यास पुष्कळ वाव
होता; आणि या सार्वत्रिक साम्राज्य स्थापण्याच्या कल्पनेच्या बा-
ठीमार्गे लागून, त्यांनीं स्वस्थ मुळांचे न बसतां, दूर देशीं जाऊन

जे पराक्रम केलें त्याचाच इतिहास आपल्याला आपल्या राष्ट्रीय काव्यांतून सांपडतो.

भारता पौराणिक इतिहासाच्या दुसऱ्या भागांतल अर्य वर-प्रमाणें होते. आणि कडक नीति व साहसी वृत्ति यांकरितां प्रसिद्ध असलेल्या या अर्यांत अयोध्येचा सूर्यवंश प्रमुख होता. हें राज्य मनु राज नें स्थापलें असून हाच मनु अलीकडील दंत-कथांप्रमाणें, मानवजातचा पिता व अर्य लोकांचा कायदे करणारा होय. मनूपासून दशरथापर्यंतची या वंशाची वंशावळी पुराणांतून निरनिराळी आढळते. परंतु या वंशांत केवळ आपल्या उदात्त कृत्यांनींच नव्हे तर दिलदार व धाडसी प्रवृत्तीमुळे प्रसिद्धीस आलेले असें पुष्कळ राजे झाले यांत मुळीच संशय नाही. १६ व्या शतकांतल स्पॅनिश लोकांप्रमाणें ते अद्भुत साहसाविषयी साहजिक प्रेमानें प्रेरित झालेले होते. ते धाडसानें हिंदुस्थानच्या तत्कालपावेतो अज्ञात असलेल्या प्रदेशांत शिरले; व या ठिकाणीं स्पॅनिश लोकांप्रमाणेंच ते ईश्वरी कृपेच्या छत्राखालीं हे ते असें दिसतें अमेरिकेंतल्याप्रमाणेंच हिंदुस्थानामध्येंही वसाहतीचें काम दुसऱ्या म्हणजे हस्तिनापुरच्या चंद्रवंशासाठीं राखून ठेवलेलें होतेंसें दिसतें.

ज्या वेळीं प्राचीन भारती अर्य प्रथम या अफाट, अज्ञात, बहुशः अथवा पूर्णपणें दाट जंगलांनीं भरलेल्या आणि चमत्कारिक लोकांनीं तुरळक वसलेल्या हिंदुस्थानांत आले त्या वेळीं त्यांच्या मनांत काय भावना उत्पन्न झाल्या असतील त्याचें चित्र रेखाटणें अथवा त्यांचा कल्पना करणें हे ज्या आम्हांला हिंदुस्थानांतल प्रत्येक ठिकाण माहित आहे, त्या आम्हांला फार कठीण आहे. त्यांचीं कृत्ये अथवा त्यांच्या भावना ही समजून घेण्याच्या या असामर्थ्यामुळे या धाडशी व शूर वीरांच्या पराक्रमाचें ऐति-

हासिक संशोधन करणारापुढें गूढ प्रश्नांचा गोंधळ माजून राहतो. परंतु आमच्या सुदैवानें पाश्चिमात्य आर्यांचा अगदीं सरख्या परिस्थितींत, अमेरिकेमध्ये ज्या वेळीं अज्ञात प्रदेश व लोक यांच्याशीं संबंध आला त्यावेळचे त्यांचे पराक्रम व भावना इतिहासांत लिहिलेल्या आहेत व त्यांच्या साहाय्यानें हिंदुस्थानांतील प्राचीन आर्य लोकांच्या भावना व पराक्रम यांचे बुद्धिग्राह्य असें स्वरूपविष्करण करतां येईल.

या धाडसी सूर्यवंशांतील एक प्रसिद्ध राजा सगर होया त्याच्या ६०००० पुत्रांनीं आपल्या पित्याचा हरवलेला यज्ञाश्व शोधित असतां समुद्र खणला असें वर्णन आढळते. ही कथा म्हणजे बहुधा सगरपुत्रांच्या नायकत्वाखालीं आर्यांच्या एखाद्या स्वारीनें पूर्व सागर शोधून काढा या गोष्टींचें पौराणिक रूपांतर असावें. आणि देश व समुद्र यांना त्यांच्या संशोधकांचीं नांवें देण्याच्या पद्धतीस अनुसरून ज्या या समुद्राची आर्यांना कल्पना मुळींच नसण्याचा संभव आहे. त्या या समुद्राला त्यांनीं सगराच्या पुत्रांचें नांव (सागर) दिलें असावें. या स्वारीचा मार्ग यज्ञाश्व्याच्या भटकण्यानें निश्चिन व्हावयाचा असल्यामुळे, ती स्वारी गंगेच्या काठानें गेली नसावीसें दिसते; आणि याच कारणास्तव त्या स्वारीस फार अडथळे येऊन तींतील पुष्कळ लोक नाश पावले. अयोध्येच्या पुढील राजांनीं सगरपुत्रांच्या मृत्यूचा सूड घेण्याचा कसा प्रयत्न केला याचें वर्णन याच कथेंत पुढें सांपडते. या सगरपुत्रांना एखाद्या प्रदेशांतील मूळ राहवाशांनीं कैद करून ठार केलें असावें; व यज्ञाश्व परत आला नाहीं, हा परिणाम त्याचा असावा. अनेक राजांनीं पूर्वेस दूरपर्यंत स्वाच्या केल्या; परंतु त्या सर्व निरर्थक होऊन त्यांना समुद्र गांठतां आला नाहीं. हें यज्ञ सगराचा नातु भगीरथ याजकरितां नियतीनें राखून

ठेवले होते; आणि त्यामुळेच भगीरथाचे नांव भारतीय भाषेत निश्चिंत घेयासाठीं अविरत प्रयत्नांचें निदर्शक होऊन बसले आहे. भगीरथानें स्वर्गांतून गंगा इहलोकीं आणिली, व त्यानें तिला समुद्राच्या काठाशीं नेलें; याच ठिकाणीं सगराच्या ६०००० पुत्रांची राख असून ती गंगाजलानें शुद्ध करावयाची होती; व गंगा तेथें नेल्यानें भगीरथानें आपल्या वंशाचें उद्दिष्ट कार्य (Mission) साधलें; अशी कथा रामायणांतील गंगाख्यानात दिली आहे.

स सेनां महतीं कर्षन् पूर्वसागरगामिनीम् ।

वभौ हरजटाभ्रष्टां गंगामिव भगीरथः ॥

या श्लोकांतील भव्य उपमा कालिदासाला या कथेतूनच मिळाली आहे. या कथेत फक्त एकच फरक करून तिला सरळ व स्वाभाविक स्वरूप देतां येईल. भगीरथ अश्वरथांत बसून पुढें चालला असतां गंगा स्वेच्छेनें त्याच्या मागोमाग कशी आली; व ज्या ठिकाणीं आपल्या पूर्वजांची राख होती तेथपर्यंत त्यानें तिला कसें नेलें यांचें वर्णन रामायणांत सांपडतें. केवळ हेंच चित्र उलट केल्यास, व महंमदाच्या “ जर पर्वत माझ्याकडे न येईल तर मांच पर्वताकडे जाईन. ” या वाक्याच्या अनुरोधानें वरील कथेचा अर्थ लाविल्यास भगीरथानें गंगाजलौघाच्या मार्गानें समुद्र कसा गांठला याचा आपल्याला सरळ वृत्तांत मिळेल. मूळ रहिवाशांमध्ये निरनिराळ्या वातम्या ज्या गूढमार्गानें पसरत असल्याचें आपण ‘ मेक्सिको पादाक्रांत केल्याच्या इतिहासांत ’ वाचतो त्याच गूढमार्गानें अयोध्येस भगीरथाला आपल्या पूर्वजांच्या मृत्यूची वार्ता कळली असेल; आणि म्हणूनच त्या श्रेष्ठ सरितेच्या ओघानें गेलें असतां आपण समुद्राप्रत खास पोचूं असा विचार करून भगीरथ त्या मार्गानें गेला असेल. हल्लींच्या दिवसांत सुद्धां कानपूर-

पासून कलकत्यापर्यंत गंगेच्या ओघानें पायीं जाऊं म्हटल्यास तें मोठेंच जिक्किरीचें काम आहे. आणि ज्या वेळीं तो प्रदेश पूर्णपणें अज्ञात होता; ज्या वेळीं गंगेच्या अफाट जलौघाच्या दोन्ही-ही वाजूस मनुष्यानीं कधीं न कापलेलीं अशीं भव्य अरण्यें होती; ज्या वेळीं मनुष्याची मुळींच भीति न वाळगतां हजारों वाघ, सिंह, हत्ती त्या अगण्यांतून अनिरुद्ध संचार करीत असत; थोडक्यांत सांगावयाचें तर बंगालमधाल सुंदरवनमध्ये हल्लीं जी स्थिति आहे तिजपेक्षांही जास्त भयंकर स्थिति ज्या वेळीं कानपूर-पासून कलकत्यापर्यंतच्या सर्व प्रदेशभर होती, त्या वेळीं भगीरथानें जी कार्यसिद्धि केली ती किती अद्भुत, किती कठीण व केवढ्या पराक्रमाची आहे वरें ? तेव्हां वस्तुतः गंगेच्या जलौघाच्या मार्गानें ज्ञाप्याच्या या गोष्टीचें पुढें पुढें लोकमत नें भगीरथानें मोठ्या समारंभानें गंगा नदीला समुद्राप्रत नेलें या विलक्षण गोष्टींत रूपांतर केलें असल्यास विशेष आश्चर्य वाटावयास नको.

भगीरथानें गंगेला स्वर्गांतून खालीं आणण्याकरितां तप कसें केलें; मी स्वर्गांतून खालीं उडी घेत असतां माझा जोर कोणालाही सहन होणार नाहीं हा जो गंगेला गर्व झाला होता तो उतरविण्यासाठीं शंकरांनीं तिला आपल्या जटेंत गडप कशी केली; नंतर त्याला प्रसन्न करून त्याच्या जटेंतून तो पवित्र प्रवाह भगीरथानें कसा सुरू केला इत्यादि गोष्टींचें वर्णन त्याच गंगाख्यानांत आहे. हिमालयाच्या स्वर्गाप्रमाणें उंच अशा उंचीवरून ज्या गंगेचा पवित्र प्रवाह खालीं येतो, त्या गंगेच्या प्रवाहाच्या भगीरथानें केलेल्या शोधाचें वर्णन या पौराणिक कथेंत बहुधा असावें. हिमालयामध्ये हल्लींसुद्धां दिसून येणाऱ्या, व त्या वेळीं शिवस्वरूपी देवतेमध्ये संकलित केल्या गेलेल्या अशा कांहीं सृष्टींतील जगड्व्याळ व

विघ्नहलेल्या शक्तीच्या योगाने भगीरथाच्या काळांन गंगेच्या ओघांत एखादा पर्वताचा कडा आडवा येऊन त्यामुळे तेथे पाणी जमा झाले असण्याचा पुष्कळ संभव आहे. आपल्या हल्लींच्या काळांत याच रीतीने गोहना सरोवर आपोआप बनून नंतर फुटलेले आपण ऐकिले आहे. त्यावरून वरीलप्रकारच्या सृष्टिचमत्काराची कल्पना करितां येईल. भगीरथाच्या काळीं असला भव्य सृष्टिचमत्कार झाल्यावर हिमालयाचा अधिपति देव जो शिव त्यानें गंगेचा गर्व हरण करण्याकरितां तिला आपल्या जटेंत धारण केली; व भगीरथाने प्रसन्न केल्यावर तिला सोडून दिले अशी कल्पना प्रसृत झाली असल्यास ते स्वाभाविक आहे.

अयोध्येच्या पहिल्या पहिल्या राजांचा काळ गंगानदीच्या आसपासच्या (उगमापासून मुखापर्यंतच्या) प्रदेशाच्या शोधांतच गेला असावा. त्यानंतरचे व रामाचे अगदीं जवळचे पूर्वज यांनीं दक्षिणेकडे शोध करण्याचें काम अंगिकारिलेले दिसते. रघूचें नांव तर इतकें प्रसिद्ध झाले कीं, ते त्या वंशाचें नांवच होऊन बसले. चारी दिशांना दिग्विजय करून त्यानें पुष्कळ यज्ञ केले, एवढ्या वर्णनाशिवाय त्याच्या इतर विशिष्ट पराक्रमाचें वर्णन रामायणांत सांपडत नाहीं. रामाचा पिता दशरथही दक्षिणेस दूरवर गेला असावा असें दिसते. त्यानें कैकयीला दोन वर दिल्यासंबंधींच्या गोष्टीचें स्थल त्या दिशेकडे होते असें दिसते. आणि ज्यांच्या स्वरूप, आचरण, आणि कृत्ये यांसंबंधीं अतिशयोक्तिपूर्ण वर्णनामुळे नानाविध चुकीचे सिद्धांत जगापुढें मांडले गेले आहेत त्या चमत्कारिक (राक्षस वगैरे) लोकांशीं याच ठिकाणीं आपला प्रत्यक्ष संबंध येतो.

प्रकरण ४ थ.

‘ हिंदुस्थानांतील नानाविध जातींचे मूळचे रहि-
वासी व त्यांची अतिमानुष कोटेंत गणना”

भारतीय आर्य दक्षिणेकडे प्रसार करीत असतांना, पूर्वी (उत्तरेकडे) त्यांचा ज्या लोकांशी संबंध आला होता त्याच्यापेक्षां जास्त बलाढ्य, जास्त भयंकर व जास्त सुधारलेले अशा लोकांशी त्यांचा संबंध आला. वंदांमध्ये यातु अथवा यातुधान आणि रक्षः अथवा ज्यांना पुढे राक्षस ही संज्ञा मिळाली ते, यांसंबंधी थोडे उल्लेख आहेत; परंतु इंद्राचे आणि आर्यांचे शत्रू या नात्याने दस्यु अथवा दास या लोकांचा उल्लेख फार जास्त ठिकाणी आढळतो. हे पंजाब व त्याच्या आसपासच्या प्रदेशांतील मूळ रहिवासी दक्षिणेतील रहिवाशांपेक्षां फार निराळ्या तऱ्हेचे होते. उच्च गुणापेक्षां त्यांच्या अप्रतिहत व शिक्षातीत अशा चोरी करण्याच्या संवयीमुळेच ते जास्त प्रसिद्ध होते. आणि त्यांचे वंशज ज्या उत्तर-हिंदुस्थानांतील सांसी लोकांसारख्या टोळ्या त्यांच्या स्वभावामध्ये अजून सुद्धां त्यांच्या पूर्वजांचा हा विशेष गुण आढळून येतो; व प्रत्यक्ष अनुभवासही येतो. परंतु दक्षिणेतील निरनिराळ्या जातींचे मूळचे लोक सुधारणेच्या बाबतींत बरेच पुढे असून, स्वारी करणाऱ्या आर्यांशी त्यांच्यांतल काहीं जाती सख्य करीत; आणि काहीं त्यांच्या प्रसाराला दुर्दम व बळकट अडथळा करीत.

आमच्या मते हिंदुस्थानांतील मूळ रहिवाशांच्या जातीचीं नांवां
अमरकोशांतील

विद्याधराप्सरोयक्षरक्षोगंधर्वकिन्नराः ।

पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः

या श्लोकांत मिळतील. टीकाकार देवयोनयः या शब्दाचें देवांशकाः “ देवांच्या अंशापासून उत्पन्न झालेले ” असें स्पष्टीकरण करतो. देव हे वास्तविकरीत्या आर्यांचे पूर्वज असून त्यांना उच्च पदावर चढवित चढवित समर्थ ईश्वराच्या स्वरूपांच्या पदवीला चढविण्यांत आले आहे हे आपण मागे पाहिलेच. त्याप्रमाणेच या सर्व जाती हिंदुस्थानांतील मूळच्या रहिवासी असून त्यांनी जसजसे आर्यांशीं सख्य केले अथवा त्यांना विरोध केला, तसतसे त्यांना चांगल्या अथवा वाईट अमानुष सत्वांच्या पदवीप्रत चढविण्यांत आले. देवांच्या अंशापासून अथवा शरीरापासून या जाती कशा उत्पन्न झाल्या याविषयीं आपल्याला एकही दंतकथा सांपडत नसल्याकारणानें “ देवयोनयः ” या शब्दाचा अर्थ कांहीं तरी निराळा केला पाहिजे. अमरकोशांतील वरील शब्द व्याकरणशुद्ध नाही अशी त्याच्यावर टीका करून अमरकोशावरील टीकाकार मुकुट यानें त्याचें जें स्पष्टीकरण दिलें आहे, तें जास्त सरळ व पुराणपरंपरेला जास्त अनुसरून आहे. “ देवानां योनिरिव योनिरुत्पत्तिकारणमाविभाव्यामिति यावत् येषाम् ” “ ज्यांचें मूळ देवांच्याप्रमाणेच अज्ञात होतें ” असे ‘ देवयोनयः ’ याचें स्पष्टीकरण तो करतो. भारतीय आर्यलोकांचा ज्या वेळीं या लोकांशीं संबंध आला त्या वेळीं हे लोक मूळ, भाषा, धर्म इत्यादि बाबतींत आपल्याहून भिन्न आहेत, असें जरी त्यांना दिसून आले तरी त्यांचें मूळ काय, ते तेथें कोठून आले इत्यादिविषयीं त्यांस कांहाच माहिती मिळाली नसण्याचा संभव आहे.

या लोकांपैकीं प्रत्येक जात आपआपल्या कांहीं विशिष्ट गुणानें

दुसरीपासून निराळी दिसे; व हे विशिष्ट गुण त्यांच्या वंशजांत अजूनही दिसून येतात. अर्वाचीन गारोड्यांप्रमाणे विद्याधर (जादू-गार) ही गारोड्यांची जात असावी. हिमालयाच्या दक्षिण उतारावर अजूनही आढळणाऱ्या डोंगरी जातींचे लोक अप्सरा व गंधर्व यांचे पूर्वज होत यांत तर मुळीच संशय नाही; सौंदर्य व गोड आवाज हे त्या जातींचे विशेष गुण असून शिवाय पतिपत्नीसंबंधविषयक शिथिल नीति हा जो त्यांच्या पूर्वजांचा विशिष्ट गुण तो त्यांच्यांत अजूनही दिसून येतो. किन्नर ही घोड्यासारखी तोंडे असणारी गंधर्वांची सोयरेसंबंधी जात असून विवाहित पतिपत्नींचे महत्तम प्रेम हा त्यांचा विशिष्ट गुण होय. हे त्यांचे प्रेम इतके जाज्वल्य असे की, किन्नरींचे प्रेम हे संस्कृत कवि नेहमी उपमेकरितां योजतात. गुह्यक ही हल्लीं नष्ट झालेली अशी, सोने खणणारांची जात असावी; त्यांचा द्रव्याचे अधिपति म्हणून अलीकडच्या वाङ्मयांत उल्लेख सांपडतो. या सर्व जाती व सिद्ध यांना हल्लीं चांगले ईश्वरांश मानण्यांत येत असून, त्यांचे वसतिस्थान हिमालयांत आहे, असे मानण्यांत येते. बहुधा या सर्व हिमालयांतील डोंगरी टोळ्या असून आर्यांच्या प्रसाराच्या वेळीं त्यांस त्यांनीं विरोध वेल नसावा अथवा त्यांचा यांचा युद्धसंगही आला नसावा.

इतर जाति दक्षिणेंत राहणाऱ्या असून त्या स्वभावाने भयंकर व आचरणाने हीन होत्या. “भूत” हे दुसरे तिसरे कोणी नसून ती एक रात्री इकडे तिकडे फिरणारी व दिवसा दडून बसणारी रानटी जात होती. अर्थात् त्यांना लोकसमजांत पिशाच, सैतान यांचे स्वरूप देण्यांत आले आहे. हिंदुस्थानांत जरी आज असल्या पुरातन जाती नसल्या तरी त्या इतर देशांत अजून आढळतत. मेलेल्या माणसाचे मांस खाणारी “अघोरी” नांवाची जी अर्वाचीन जात

आहे, तिचे पिशाच हे पूर्वज असले पाहिजेत. आस्ट्रेलिया व अमेरिका यांमध्ये राहणाऱ्या काहीं जातींतून मेलेल्या माणसांचे मांस खाण्याची हिडिस पद्धत हल्लीही विशेष रीतीने दिसून येते; व प्राचीन काळीं हिंदुस्थानांतही अशा काहीं जाति असल्यास काहीं आश्चर्य नाही. अलाकडील पुराणांत पिशाच म्हणजे मृत माणसांचे आत्मे असून ते स्मशानाच्या आसमंतात वावगतात * आणि प्रेतावर उदरनिर्वाद करितात असे मानतात. मेलेल्या माणसांचे नव्हे तर जिवंत माणसांचे मांस खाणारे राक्षस त्यांच्यापक्ष ही जास्त भयंकर होते. हल्ली ते केवळ कल्पनेचे खेळ आहेत असे आपणास वाटते; परंतु मेक्सिकोतील भयंकर असूनही सुधारलेल्या 'आझटेक' (Aztec) लोकांविषयीची माहिती झाल्यावर या राक्षसांचे अस्तित्व आपणांस कवळ करता येते. त्यांचा रामाच्या इतिहासांत विशेष संबंध आला असल्याकारणाने त्यांज-विषयी व त्यांचेच संबंधी जे यक्ष त्याजविषयी आपण पुढील भागांत स्वतंत्र विचार करूं.

वर दिलेल्या श्लोकांत ज्यांचा निर्देश नाही अशा आणखीहि जाती प्राचीन हिंदुस्थानच्या रहिवासी असून त्यांचीं नांवां पशू-

* या ठिकाणी कथा—सरित्सागरांतील एका गोश्याचा आठवण होते. तीत लिहिले आहे की, एक ब्राह्मण मुलगा थंडीन अत्यंत कुडकुडल्यामुळे शेकण्यामाठी एका चित्तेजवळ गेला; तेव्हां त्या जळगाऱ्या प्रेताच्या शरीरांतून चरबीचा एक चिळकांडी त्याच्या मुखांत शिरली आणि लगेच तो पिशाच बनला. केवळ यदृच्छेनें मानवी चरबीचा अंश त्याच्या तोंडांत गेल्यामुळे, भयंकर नुकसान करण्याइतकी अतिमानुष शक्ति त्याच्या आंगां एकदम येण्याचा चमत्कार घडवा यावर विश्वास बसणे अशक्य होय.

वरून पडलेलीं होतीं. त्यांच्या जातींना ज्या प्राण्याचें नांव दिलें होतें त्याचप्रमाणें त्यांचीं शरीरें व स्वभाव होते, असें मत पुढें पुढें लोकांमध्ये प्रसृत झालें. नाग, वानर, आणि अस्वल इत्यादि जाति माणसेंच असून त्यांचीं तों केवळ नांवें होतीं हे ओळखणें फार सोपें आहे. त्यांना हीं नांवें त्यांच्या चेहऱ्यांतील कल्पित सादृश्यावरून पडलीं असावीत; अथवा त्या त्या प्राण्यांची ते भक्ति करित म्हणून पडलीं असावीं. या जातींना मुद्धां हलके हलके अतिमानुषत्वाचा मक्ता देण्यांत आला व हल्लींच्या रामायणाच्या रचनेच्या काळीं अतिमानुष शक्ति ज्यांच्यामध्ये आहे अशा यक्षादि इतर जातींत त्यांची गगना होऊं लागली. जेव्हां जेव्हां एखादा महान् वृत्तान्त घडतो, तेव्हां तेव्हां या अतिमानुष जाती आकाशामध्ये तो भव्य देखावा पाहण्यासाठीं जमतात व आपल्या अधृष्य ठिकाणाहून त्या फुलें उधळतात अशी कल्पना वारंवार आढळते. रामानें परशुरामाचा पराभव केला त्या वेळच्या वर्णनांत रामायणांत म्हटलें आहे,

गंधर्वाप्परसश्चैव सिद्धचारणकिन्नराः

यक्षराक्षसनागाश्च तद्द्रष्टुं महद्द्भुतम् ॥

रामाचे भविष्यत्कालीन शत्रू जे राक्षस त्यांनीं आपलेपणा अगदीं विसरून इतर अमानुषशक्ति जनांबरोबर आकाशांत जमावें यावरून रामायणाच्या पुनर्रचनाकाराच्या काळीं सर्व परिस्थिति बदलली असून राक्षसांच्या विषयीं मुद्धां ते पूर्वीं होते त्यापेक्षां अत्यंत विसंगत कल्पना प्रसृत झालेल्या होत्या हे अगदीं स्पष्ट दिसते. ज्या-अर्थीं राक्षसांचा मूळ व खरा स्वभाव त्यांच्या अंगीं मागाहून चिकटविण्यांत आलेल्या अतिमानुषत्वाच्या शक्तीखालीं अगदीं पूर्ण दडपून

गेलेला हल्लींच्या रामायणांत दिसतो, त्याअर्धीं खरी गोष्ट घडली तो काळ व रामायणाची पुनर्रचना झाली तो काळ यांमध्ये फारच अंतर असलें पाहिजे.

पुढील भागांत राक्षसांवरील अतिमानुषत्वाचा हा पडदा दूर करून आम्हीं त्याचें खरें स्वरूप आविष्कृत करणार आहों; व त्याच वेळीं या असल्या अतिशयोक्तिपूर्ण कल्पना त्यांच्या भोंवतीं कशा जमल्या असल्या याविषयीही चर्चा करूं.

प्रकरण ५ वें.

राक्षसः त्यांचें उत्पत्तिस्थान व वसतिस्थान.

अलीकडील पुराणांत राक्षस व असुर यांजमध्ये अगदीं गोंधळ झालेला दिसतो; व या कल्पनांच्या गोंधळाचा प्रथमतःच निकाल लावणें अवश्य आहे. असुर हे आर्यांचें बंधु असून ते बहुतकरून इराणांतील झेंड लोकांचे पूर्वज होते; अर्थात् राक्षस हे हिंदुस्थानचे मूळ रहिवासी असल्यामुळें त्यांच्यापासून अगदीं भिन्न होत. भारतीय पुराणांवरूनच असें दिसतें कीं, असुर हे अदितीची सवत जी दिति हिचे पुत्र होते व देव ज्या प्रदेशांत राहत त्याच प्रदेशांत ते राहात असत. देव करीत तेच यज्ञ असुर करीत व देव ज्या शक्तीनां भजत त्यांनाच तेही भजत. ययाति असुरांच्या राज्यांत वाट चुकून गेला असतां, असुरांचा राजा जो वृषपर्वा त्याच्या कन्येशी त्यानें विवाह केला, या कथेवरून हिंदुस्थानांतील आर्य व असुर हे किती निकट राहत असत, व त्यांचा परस्परांतील संबंधही किती निकट होता हें दिसून येतें. सारांश, असुर हे आर्यांचे बांधव होते, ह्या हल्लीं सर्वमान्य